

महाराष्ट्र सिंचन परिषद
२०१० वृत्तांत

- राजेश टोपे

उच्च व तंत्रशिक्षण मंत्री
महाराष्ट्र राज्य

केंद्राचा 'रोह्यो निधी'

महाराष्ट्राने अधिकाधिक वापरावा

“श्री. शरद पवार यांच्या सारखा दूरदृष्टीकोन असलेला नेता देशाला कृषिमंत्री म्हणून लाभल्यामुळे व कृषि क्षेत्राला ते योग्य पद्धतीने नेतृत्व देत असल्यामुळे गेल्या सहा वर्षांत शेती व पूरक उद्योगांची प्रचंड वाढ व सुधारणा होऊन उत्तम कार्य झाले आहे. श्री. पवार यांच्या या कार्याची यशोगाथा अभ्यासकांनी लिहून ती सर्व राज्यांमध्ये कशी सतत राबविली जाईल याकडे संबंधितांनी लक्ष्य दिले पाहिजे. गरज हीच संशोधनाची जननी असते हा धडा या यशोगाथेतून मिळतो.

“जलसंधारणाच्या कामांसाठी महाराष्ट्राने केंद्र सरकारच्या ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचा (नरेगा) निधी मोठ्या प्रमाणावर वापरून मनापासून काम केले पाहिजे. अडचणींकडे नुसते बोट न दाखविता त्यावर मात करून दाखविण्यातच प्रशासकीय कौशल्य आहे. मध्यप्रदेश सरकारने या निधीतून मोठ्या प्रमाणात विकासाची असंख्य कामे केल्यामुळे निवडणुकीत ते पुन्हा विजयी झाले आहेत. महाराष्ट्राने मात्र अजून पाहिजे त्या प्रमाणात या

रोहयोचा निधी वापरलेला नाही याची खंत आपण सर्वांनी उराशी बाळगून वेगाने काम केले पाहिजे,” असे विचार राज्याचे उच्च व तंत्र शिक्षणमंत्री राजेश टोपे यांनी व्यक्त केले.

औरंगाबादच्या महात्मा गांधी मिशनमध्ये १६ व १७ जानेवारीला आयोजित करण्यात आलेल्या ११ व्या महाराष्ट्र सिंचन परिषदेच्या उद्घाटन समारंभ प्रसंगी अध्यक्ष स्थानावरून ते बोलत होते. महाराष्ट्र सिंचन सहयोग आणि महात्मा गांधी मिशन व मराठवाडा विकास संशोधन प्रतिष्ठान यांच्या संयुक्त विद्यमाने या परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते. फलोत्पादनासाठी जलव्यवस्थापन हा विषय परिषदेत चर्चेसाठी निवडण्यात आला होता. परिषदेचे उद्घाटन राज्याचे कृषि व जलसंधारण शिक्षणमंत्री बाळासाहेब थोरात यांच्या हस्ते झाले. या उद्घाटन समारंभाला औरंगाबाद जिल्हा परिषदेच्या अध्यक्षा लताताई पगारे, जलसंधारण परिषदेचे उपाध्यक्ष विजय बोराडे, आंतरराष्ट्रीय किर्तीचे जलतज्ज्ञ डॉ. माधवराव चितळे, खासदार गणेश दूधगांवकर, मराठवाडा वैधानिक विकास मंडळाचे प्रभारी अध्यक्ष डॉ. आर. पी. कुरुलकर, आमदार सतीश चव्हाण, महात्मा गांधी मिशनचे सचिव अंकुशराव कदम,

प्राचार्य प्रतापराव बोराडे, गोदावरी मराठवाडा सिंचन महामंडळाचे कार्यकारी संचालक दीपक कंदी, राज्याचे लाभक्षेत्र विकास प्राधिकरणाचे सचिव एम. एस. मुंडे व अन्य मान्यवर उपस्थित होते.

श्री. राजेश टोपे पुढे म्हणाले, “श्री. शरद पवार यांच्या सारखा दूरदृष्टीकोन असलेला नेता देशाला कृषिमंत्री म्हणून लाभल्यामुळे व कृषि क्षेत्राला ते योग्य पद्धतीने नेतृत्व देत असल्यामुळे गेल्या सहा वर्षांत शेती व पूरक उद्योगांची प्रचंड वाढ व सुधारणा होऊन उत्तम कार्य झाले आहे. श्री. पवार यांच्या या कार्याची यशोगाथा अभ्यासकांनी लिहून ती सर्व राज्यांमध्ये कशी सतत राबविली जाईल याकडे संबंधितांनी लक्ष्य दिले पाहिजे. गरज हीच संशोधनाची जननी असते हा धडा या यशोगाथेतून मिळतो. मराठवाड्यातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका या आर्थिकदृष्ट्या अडचणीत असल्यामुळे अजूनही आपण सगळ्या शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करू शकत नाही. कर्ज मंजूर करणे हे मोठे काम आहे पण त्यापेक्षाही कर्जपुरवठा करणे हे शासनाच्या दृष्टीने आव्हानात्मक काम आहे. आजही अनेक शेतकऱ्यांना पीक कर्ज वेळेवर व पुरेसे मिळत नाही. जिल्हा बँकांच्या अनंत अडचणी आहेत. शासनस्तरावरून त्याबाबत निर्णय होणे आवश्यक आहे.

ठिबक-तुषार संचाची कळ दाबून श्री. बाळासाहेब थोरात यांनी महाराष्ट्र सिंचन परिषदेचे उद्घाटन केले. यावेळी व्यासपीठावर (डावीकडून) एम. एस. मुंडे, कुरुलकर, प्रताप बोराडे, दि. मा. मोरे, माधवराव चितळे, लताताई पगारे, गणेश दूधगांवकर, थोरात, राजेश टोपे, अंकुशराव कदम, सतीश चव्हाण, विजयअण्णा बोराडे आणि या. रा. जाधव.

नाशिक जिल्ह्याच्या निफाड तालुक्यातील वाघाड पाणीवापर संस्थेला आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार मिळाल्याबद्दल संस्थेचे प्रमुख भरत कावळे यांचा बाळासाहेब थोरात यांच्या हस्ते परिषदेत सत्कार करण्यात आला. शेजारी कार्यकारी अभियंता संजय बेलसरे, अधीक्षक अभियंता ईश्वरलाल चौधरी आणि शशी शेखर भोरे.

मराठवाड्यातील जिल्हा बँकांची स्थिती खालावलेली असून पीककर्ज, फळबागा, पाईपलाईन यांसारख्या भांडवली कामासाठी कर्ज मिळणे दुरापास्त होत आहे. जालना जिल्हा हा सर्वात जास्त मोसंबी पिकविणारा जिल्हा आहे. पण निसर्गाच्या लहरीपणामुळे फळबागांचे मोठे नुकसान झाले असून १२ हजार हेक्टर क्षेत्रावरील मोसंबीच्या बागा लोकांनी तोडून बांधावर टाकल्या आहेत. १५ वर्षांपूर्वीच्या या बागा तोडताना शेतकऱ्यांना किती दुःख व वेदना झाल्या असतील याची आपण कल्पना करू शकत नाही.

काही दिवसांपूर्वी अन्न प्रक्रिया उद्योग मंत्री श्री. सुबोधकांत सहाय हे माझ्या घरी आले होते. बोलता बोलता ते म्हणाले की दरवर्षी उत्पादित होणाऱ्या फळांपैकी ३० टक्के फळे उत्तम साठवणूक व व्यवस्थित हाताळणी अभावी नाश पावतात. शेतमालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग उभारण्यासाठी केंद्र सरकार खूप मोठे अनुदान देते. परंतु त्याकरिता महाराष्ट्रातून फार लोक पुढे येत नाहीत. त्यामुळे येथे प्रक्रिया उद्योग पाहिजे त्या पद्धतीने व गतीने उभे राहात नाहीत. शेतकरीही स्वतः मालाची विक्री न करता दोन-दोन वर्षे अगोदरच बागवानाला बाग विकून टाकतो. त्यामुळे त्याला चांगले, जास्तीचे दाम मिळत नाही. फळे ठेवण्याची, साठविण्याची चांगली व्यवस्था येथे नाही. मराठवाड्याचा नुसता आर्थिक अनुशेष दूर करून

भागणार नाही. सिंचनाचे प्रकल्प पूर्ण होणे आवश्यक आहे, असेही श्री. टोपे म्हणाले.

स्वागताध्यक्ष श्री. अंकुशराव कदम यांनीच परिषदेचे यजमानपद स्वीकारून फार प्रभावी असे स्वागताचे भाषण केले.

परिषदेच्या उद्घाटनप्रसंगी बाळासाहेब थोरात असून व्यासपीठावर (उजवीकडून) व्यंकटराव गायकवाड, या. रा. जाधव, आमदार सतीश चव्हाण.

बोअरवेल हा पाणी नियोजनाला लागलेला कॅन्सर

श्री. बाळासाहेब थोरात
(कृषी, जलसंधारण व शिक्षणमंत्री)

सरकारच्या व्यतिरिक्त जेव्हा बाहेरून आपण काम करतो तेव्हा ते अधिक चांगले होते असा अनेकांचा अनुभव आहे. सिंचन क्षेत्रातही असेच घडते आहे. महत्त्वाचे बदल त्यात होताहेत. सरकारने पाणी वाटण्यापेक्षा शेतकऱ्यांनी स्थापन केलेल्या सोसायट्यांमार्फत पाण्याचे वितरण झाल्यास त्याचा काटेकोरपणे वापर होतोय. ज्याला भरपूर पाणी मिळतंय तो मात्र सोसायटी स्थापन करायला तयार नाही. अकोला जिल्ह्यात गेल्या पाच वर्षांत खूप चांगले काम सोसायट्यांचे उभे राहिले आहे. काटेपूर्णा प्रकल्पात अधिकारी व शेतकरी एकत्र आले तेव्हा किती चांगले काम झाले हे आपण पाहतो. असेच चित्र नाशिकमधल्या वाघाड प्रकल्पाचे आहे. हा प्रकल्प अत्यंत उत्कृष्टपणे चालविल्याबद्दल श्री. भरत कावळे आणि त्यांच्या

सर्व सहकाऱ्यांचे करावे तेवढे अभिनंदन थोडेच आहे. त्यांनी वाघाड प्रकल्प ताब्यात घेऊन, उत्तम पद्धतीने चालवून एक नवा आदर्श निर्माण केला.

राज्यातील सर्व प्रकल्प पूर्ण केले तरी सिंचनाचे क्षेत्र २० ते ३० टक्क्यांच्या पुढे जाणार नाही. त्यामुळे आपल्या सर्वांना पाणी मोजून, काटकसरीने वापरावे लागेल तरच सिंचन वाढेल. ठिबक-फवारा सिंचन हाच शेतीच्या क्षेत्रातील राजमार्ग आहे. उर्वरीत ७० टक्के क्षेत्राचे काय करायचे असा प्रश्न शिल्लकच राहणार आहे. जलसंधारण हाच त्यावरचा उपाय आहे. महाराष्ट्रातील हलक्या मातीला फलोत्पादन व जलसंधारण हेच उत्तर आहे. सध्या १४ लाख हेक्टर क्षेत्र आपण फळबागांखाली आणले असून बांधावरचा आंबा आता शेतात आला आहे. हलक्या जमिनीला ठिबकने पाणी दिले तर लगेच निचरा होऊन फळबागा उत्तम येतात हे चित्र आपण सर्वांनी पाहिले आहे. या पुढील काळात सिंचनाची सर्व जबाबदारी निव्वळ सरकारवर सोपवून

हा प्रश्न सुटणार नाही. त्यासाठी त्यात लोकसहभाग व संस्थांचा सहभाग हवाच. मजुरांपेक्षा ३० टक्के स्वस्तात मशीने काम होते. म्हणून पाणलोटाचे काम गतीमान मिशनमध्ये यंत्राच्या सहाय्याने केले आणि तोच कार्यक्रम आपण आता श्री. विजय बोराडे यांच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्रभर नेतोय. यात सर्वांत महत्त्वाचे शेततळे आहे. शरद पवार साहेबांनी राष्ट्रीय फलोद्यान मिशनच्या माध्यमातून सामुदायिक शेततळी करून एक मोठी क्रांती घडविली आहे. एका फळबागेला एक शेततळे केले तर बाग पिकू शकेल. ३ लाख शेततळ्यांचा कार्यक्रम आपण विदर्भात केला. आता यापुढे प्रत्येक तालुक्यात २०० शेततळी करतोय. वसुंधरा संस्थेमार्फत पाणलोटाचे व्यवस्थापन करतोय.

गतीमान पाणलोटाची संकल्पना विजय बोराडे यांनी आग्रहपूर्वक अंमलात आणली. बोअरवेल हा पाण्याच्या नियोजनाला लागलेला कॅन्सर आहे. कितीही पाणलोटाचे काम केले आणि एका धनदांड्याने बोअरवेल घेऊन तो वाटेल त्या पद्धतीने पाणी उपसा करीत राहिला तर पाणलोटाचा कार्यक्रम अयशस्वीच होणार. बोअर हा साम्राज्यवादी आहे आणि विहीर ही समतावादी आहे. शेतीकरिता बोअरचा कार्यक्रम कमी केला पाहिजे. जलसंधारणाचे काम आम्ही केले आणि आपण बोअर मारीत बसला तर काहीही साध्य होणार नाही. शेतकऱ्याला

१२ तास पूर्ण दाबाने वीज मिळालीच पाहिजे पण वीज २४ तास दिली तर तो सतत पाण्याचा उपसाच करीत राहतो हे बरोबर नाही. पाण्याच्या उत्तम वापराकरिता लोकसहभाग आवश्यक असून कडवंची, हिवरे बाजार ही गावे त्या दृष्टीने आदर्श आहेत. हिवरे बाजार गावात १००-१२५ मि.मी. पाऊस पडला तरी त्यांना पाणी पुरते कारण पाण्याचा वापर ते बँकेतल्या खात्याप्रमाणे करतात. पाऊस कमी पडूनही तिथे यशस्वी वाटचाल जलसंधारणाची होऊ शकली. परंतु दुदैवाने या विषयाला अजून चळवळीचे स्वरूप प्राप्त झालेले नाही. या कामात कृषि अभियांत्रिकीचा कसा उपयोग करून घेता येईल या दृष्टीने विचार करणे आवश्यक आहे. अति उपसा झालेल्या डार्क झोन मध्ये पाण्याचे पुर्नभरण कसे करता येईल व तेथील शेती जीवंत कशी करता येईल याचाही गांभिर्याने विचार चालू आहे. जलसंपदा विभागातर्फे दरवर्षी जे बेंच मार्किंग अहवाल प्रसिद्ध होत आहेत त्यावर चर्चा होण्याची गरज आहे. महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य आहे ज्याने गावनिहाय पाणलोटा नकाशे तयार करून वेबसाईटवर टाकले आहेत. आपल्या गावात जलसंधारणाचे कोणते काम झाले आहे ते इंटरनेटवरून लोकांना पाहता येईल.

कृषी व जलसंपदा विभागात समन्वय होणे गरजेचे

श्री. विजय बोराडे

(उपाध्यक्ष, महाराष्ट्र जलसंधारण परिषद) -

आता पाणी प्रश्न मर्यादित राहिलेला नाही. पाणी पेटायला लागलेले आहे. खडकपूर्णा प्रकल्प पूर्ण होऊ नये म्हणून नांदेडकर भांडताहेत. जायकवाडी प्रकल्पाचे पाणी खरेच त्या क्षमतेने वापरले जाते आहे का हा प्रश्न प्रत्येकाने आपल्या मनाला विचारून पहावा. पाणी उपलब्धतेच्या दृष्टीने मराठवाडा हा जास्त अडचणीचा परिसर आहे. येथला पाणी प्रश्न हा भांडणाऐवजी सामोपचाराने, सहकार्याने व चर्चेनेच सोडवावा लागेल. उसने पाणी घ्यावे लागणार आहे. पण तेही अवघड आहे. कोकणचे पाणी मराठवाड्यात वळविणे चार वर्षांपूर्वी शक्य होते पण आता मुंबईच्या पाण्याचा प्रश्न निर्माण झाल्यामुळे मराठवाड्यातून कोकणात पाणी आणणे थोडे अवघडच दिसते

खरे सुरक्षित पाणी हे भूपृष्ठावरचे असू शकत नाही. ते भूजलच असू शकते म्हणून मृदसंधारणावर आधारित पाणलोट विकास हा कार्यक्रम आपल्याला स्विकारावाच लागेल. श्री. शरद पवार साहेबांनी शेततळ्यामध्ये प्लॉस्टिक कागद घालण्याची योजना आपल्याला देऊन एक नवा इतिहास घडविला आहे. त्यामुळे शेतकरी पाणी मोजायला शिकला आहे. शेततळ्यांची शाश्वत योजना ही पवार साहेबांची देशाला मोठी देणगी आहे. शेत तिथे शेततळे ही संकल्पना राबवून त्यांनी शेतीच्या क्षेत्रात नवी क्रांती चालविली आहे. कृषि व जलसंपदा या दोन्ही विभागात समन्वय होणे गरजेचे आहे. पाणलोट विकासाचे पाणी म्हणजे हक्काचे पाणी. त्यासाठी थेंब थेंब पाण्याचा व ठिबक तुषार सारख्या सूक्ष्म सिंचन पद्धतींचा विचार करावा लागेल. जमीनीचा कर्बाचा स्तर वाढविला तर जास्त पाणी साचेल. कर्बाचा स्तर वाढविणे हीच उत्पादन टिकविण्यातील सूत्री आहे. या कर्बामुळे जमिनीची समृद्धी वाढेल व मातीचे आरोग्य सुधारेल. संयमाने पाणी कसे वापरायचे हे पुरुषांपेक्षा महिला जास्त अचूक समजू शकतात. त्यामुळे पाणी वितरणाचे काम त्यांच्याकडे देण्याचाही विचार करायला हरकत नाही.

सिंचन परिषदेच्या उद्घाटन समारंभाला आंतरराष्ट्रीय किर्तीचे जलतज्ज्ञ डॉ. माधवराव चितळे, खासदार गणेश दुधगांवकर, आमदार सतीष चव्हाण, जिल्हा परिषद अध्यक्ष लताताई पगारे, मराठवाडा वैधानिक विकास मंडळाचे प्रभारी अध्यक्ष डॉ. आर. पी. कुरूलकर व अन्य मान्यवर उपस्थित होते. सिंचन सहयोगाचे अध्यक्ष डॉ. दी. मा. मोरे यांनी प्रास्ताविक केले. परिषदेचे स्वागताध्यक्ष अंकुशराव कदम यांनी सर्वांचे स्वागत केले.

यावेळी बोलताना डॉ. माधवराव चितळे म्हणाले की, शासन, शैक्षणिक संस्था, खाजगी क्षेत्र, व्यावसायिक संघटना आणि सामाजिक संघटना या पाच धारांनी एकत्र येऊन सिंचनाच्या क्षेत्रात काम करावे असे अपेक्षित असल्यामुळे 'सिंचन सहयोग' असे नाव ठेवण्यात आलेले आहे. कृषी अभियांत्रिकीला जे सन्मानाचे व सामाजिक प्रतिष्ठेचे काम मिळायला पाहिजे ते अद्याप मिळालेले नाही. भूजलाचे नियोजन हा सगळ्यांत अवघड विषय आहे. भूजल हे अदृश्य पाणी आहे. त्याचा वापर कसा चालू आहे व गावाच्या स्थैर्याच्या दृष्टीने त्याचा वापर कसा करावयाचा याचा विचार अजून पूर्ण

झालेला नाही. आदिवासी भागाला बारमाही शेतीच्या जीवनपद्धतीची ओळख होणे गरजेचे आहे. सिंचन उन्मेष वाढीसाठी आदिवासी भागातील मुले इतर प्रगत भागात तीन-चार महिने वेगवेगळ्या कुटुंबात रहायला पाठवून त्यांना बारमाही व आधुनिक शेतीचे शिक्षण दिले पाहिजे.

जायकवाडी प्रकल्पाचा वाढदिवस व सिंहावलोकन

मराठवाड्याच्या विकासाला वरदान ठरलेल्या व आशिया खंडातील सर्वात मोठे मातीचे धरण असलेल्या सपाट भूप्रदेशावरील जायकवाडी प्रकल्पाचा ३४ वा वाढदिवस १७ जानेवारी २०१० रोजी या सिंचन परिषदेत साजरा करण्यात आला.

यावेळी झालेली मान्यवरांची भाषणे थोडक्यात पुढीलप्रमाणे.

उसाला खूप पाणी वापरतात

रा. ब. घोटे

(मुख्य अभियंता, जायकवाडी प्रकल्प)

खूप मोठे बुडीत क्षेत्र या धरणाखाली गेले. वास्तविक

श्री. घोटे हे डॉ. कुरुलकरांचे स्वागत करताना.

गोदावरी खोऱ्यात महाराष्ट्राला जास्त पाणीवाटा मिळायला हवा होता. परंतु लवादाचे काम चालू होते आणि पाणी उपलब्धतेची व वापराची अचूक आकडेवारी आपल्याकडे उपलब्ध नव्हती त्यामुळे त्र्यंबकेश्वरला उगम पावणाऱ्या गोदावरीचे जायकवाडीपर्यंतचे सर्व पाणी आपल्याला वापरायला मिळाले. मात्र खालचे पाणी वापरण्यावर बंधने आली. १८ ऑक्टोबर १९६५ रोजी तत्कालिन पंतप्रधान लालबहादुर शास्त्री यांच्या हस्ते धरणाचे भूमिपूजन झाले. १९६७ मध्ये नदीतील दगडी धरणाचे काम सुरु होऊन जून १९७४ पासून अंशतः पाणीसाठा सुरु झाला. १९७६ ला द्वार उभारणीचे काम पूर्ण होऊन २४ फेब्रुवारी १९७६ रोजी तत्कालिन पंतप्रधान श्री. इंदिरा गांधी

यांच्या हस्ते हा प्रकल्प राष्ट्राला अर्पण केला गेला. जायकवाडी टप्पा एक (पैठण डावा कालवा) आणि जायकवाडी टप्पा दोन (माजलगांव) हे दोन्ही मिळून दोन लाख ७६ हजार हेक्टर क्षेत्र भिजू शकेल एवढी सिंचनक्षमता निर्माण करण्यात आली. आता प्रत्यक्षत २.३५ लाख हेक्टर सिंचन झाले आहे. धरणाचा हमखास पावसाचा जो प्रदेश आहे तेथील जमिन काळी असून कापूस हे तेथील मुख्य पीक आहे. या काळ्या जमिनीत सिंचन विकसीत होण्यासाठी वेळ लागला. प्रकल्पातील ३० ते ३५ टक्के क्षेत्र जास्त पावसाच्या पाणलोट क्षेत्रात असून ७० टक्के क्षेत्र अवर्षणप्रवण आहे. अवर्षण क्षेत्रातून येणारे पाणी हे या प्रकल्पाचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे. १९७७ मध्ये या प्रकल्पातून औरंगाबाद शहराला पाणीपुरवठा सुरु केला. आज ९० टक्के पाणीवापर शेतीसाठी आणि १० टक्के पिणे व उद्योगाकरिता केला जात आहे. ३५ हजार हेक्टर जमीन या प्रकल्पाखाली बुडाली असून दरवर्षी प्रकल्प भरत नाही ही वस्तुस्थिती आहे कारण नगर नाशिक जिल्ह्यात वरच्या भागात १५० टीएमसीची धरणे पूर्ण झालेली असून काहींचे बांधकाम चालू आहे. त्यामुळे वरची धरणे भरल्यानंतरच खाली जायकवाडीत पाणी येऊ शकते. आज प्रकल्पाची विश्वासार्हता ५० टक्क्यांच्या आसपास आहे. तीन वर्षांतून एकदा धरण भरते असा मागील ३५ वर्षांचा अनुभव आहे. २००८-०९ मध्ये २.३८ लाख हेक्टर सिंचन या प्रकल्पातून झाले. जलाशयावर बँक वॉटरमधून ४० हजार हेक्टर सिंचन होते. हे सगळे लोक प्रकल्पग्रस्त आहेत. खरीपात कापूस, तूर मोठ्या प्रमाणात घेतात. रब्बीत गहू, ज्वारी घेतात. ऊसाचे क्षेत्र ५५ ते ६० हजार हेक्टर असून साधारणपणे हे क्षेत्र २५ ते ३० टक्के आहे. प्रत्यक्ष प्रकल्पाचे नियोजन करताना ऊसाचे क्षेत्र चार ते पाच टक्केच गृहित धरले होते. ऊसाला पाणी आज खूप मोठ्या प्रमाणावर वापरले जाते. सिंचन वितरण व्यवस्था ही खोल काळ्या मातीतील असून त्यामुळे दरवर्षी या वितरण यंत्रणेचे व्यवस्थापन करणे हे जिकीरीचे व आव्हानात्मक असे काम होऊन बसले आहे. यांत्रिकी विभागही यासाठी नियोजन करित आहे. या लाभ क्षेत्रातून सर्व खर्च वचा जाता २०५ कोटी रुपयांचे निव्वळ कृषि उत्पन्न २००८-०९ मध्ये मिळाले असून ३२०० लघु व मोठ्या उद्योगांना या प्रकल्पाने पाणी पुरवठा केलेला आहे.

डॉ. दि. मा. मोरे प्रास्ताविकात नव्याने प्रसिद्ध केलेल्या सिंचन पुस्तकासंबंधी माहिती देताना, शेजारी प्रा. प्रताप बोरोडे, प्रफुल्लचंद्र झपके

जायकवाडी प्रकल्पाची

फार हेळसांड

या. रा. जाधव

(निवृत्त अधीक्षक अभियंता व तज्ज्ञ निमंत्रित सदस्य,
महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण, मुंबई)

जायकवाडी प्रकल्प हा मराठवाड्याचा जीवनस्रोत व मानबिंदू असून मराठवाड्याच्या एकूण सिंचनापैकी ३० टक्के सिंचन या प्रकल्पातून होते आहे. सिंचनासाठी हा प्रकल्प बांधला होता. ९६ अब्ज घनफूट पाणी वापरून २.७८ लाख हेक्टर सिंचन मराठवाड्यातील पाच जिल्ह्यांना व नगर जिल्ह्याला अशा एकूण सहा जिल्ह्यांना पाणी मिळणार होते. १२ मेगावॉट वीज निर्माण होणार होती. ११६ गावातील जमीन या प्रकल्पात बुडाली असून २११ अब्ज घनफूट पाणी पैठणच्या वर उपलब्ध होईल असा अंदाज होता. ४० वर्षांनंतर सद्य स्थिती पाहिली तर लक्षात असे येते की पूर्वीची संकल्पना व प्रत्यक्ष लाभ यात प्रचंड फरक पडला आहे. ९६ अब्ज घनफूटाएवजी फक्त ५७ अब्ज घनफूट पाणी उपलब्ध होत असून ५१ हजार हेक्टरने सिंचन कमी होते आहे. त्यामुळे नांदेडचे क्षेत्र यातून वगळण्यात आलेले आहे.

जायकवाडीबद्दल बोलणे फार कठीण आहे. आकडेवारीत प्रचंड तफावत आहे. पाण्याची सरासरी उपलब्धी गेल्या दहा वर्षांत फक्त २८ अब्ज घनफूट म्हणजे फक्त ३२ टक्के एवढीच राहिलेली आहे. उपलब्ध पाण्यातील १६ अब्ज घनफूट पाणी वापरून फक्त १७ टक्के सिंचन झाले आहे. लाभक्षेत्रात १६ तालुके येतात. हे सिंचन कमी होण्याची अनेक कारणे आहेत. प्रकल्पात जेवढी जमीन बुडविली त्यापेक्षा सिंचन कमी झाले आहे. कारण धरणाच्या वरच्या भागात फक्त ११५ अब्ज घनफूट पाण्याचा वापर करायचा होता. तो वापर आज १९६ अब्ज घनफूट झाला आहे. ७ मोठे, १५ मध्यम आणि ४९१ लघु व ४३२७ छोटे असे एकूण ४८१० प्रकल्प वरच्या भागात बांधले गेले असून ८१ अब्ज घनफूट पाणी जास्त वापरले जात आहे. त्यामुळे जायकवाडी धरणांत पाणी कमी येते आहे. बिगरसिंचन पाणी वापराने वाटाही मोठा आहे. १९ ते २० अब्ज घनफूट पाणी बिगरसिंचनासाठी वापरले जाते आहे. एवढा संकल्पित वापर अपेक्षित नव्हता. यावर्षी जायकवाडी धरण २३ टक्के भरले असून वरची धरणे ४६ टक्के भरली आहेत.

श्री. या. रा. जाधव

नादुरूस्त अशी वितरण व्यवस्था आहे. मुख्य कालव्यातून ५० ते ६० टक्क्यांपेक्षा जास्त पाणी जाऊ शकत नाही. चान्या व पोटचान्यांचा मागमूसही दिसत नाही. त्यामुळे सिंचन फक्त १७ टक्के होत आहे.

गोदावरी खोऱ्यात महाराष्ट्राला ६७ टक्के पाणी मिळाले. पैठणच्या वर १०० टक्के पाणी वापराला परवानगी मिळाली. विदर्भात ६९ टक्के पाणी वापरायला तर खालील भागात ४२ टक्के पाणी वापरायला परवानगी मिळाली आहे. श्री. मनेरीकर यांनी लवादाकडून १०८९ अब्ज घनफूट पाणी ७५ टक्के विश्वासाहतेने मिळविले. आपण मात्र सरासरी विश्वासाहता धरून आणि १२०८ अब्ज घनफूट पाणी मिळाले असे गृहित धरून चाललो आहोत. समन्याय्यी पाणी वापराचे तत्त्व मान्य केले व ६७ टक्के पाणी वापर मान्य केला तर पैठणच्या वर १७२ टीएमसी आणि पैठणच्या खाली २८७ टीएमसी पाणी मिळायला पाहिजे होते. प्रत्यक्षात १८१ टीएमसी पाणी मिळाले आहे. म्हणजे ८६ टीएमसी पाणी कमी मिळाले आहे. जायकवाडीच्या पाणलोटाने नाशिकचा ३३ टक्के, नगरचा ४५ टक्के व औरंगाबादचा २२ टक्के भाग येतो. पाणलोट क्षेत्राचा विचार करून पाण्याचे वाटप करायचे झाल्यास ३८ अब्ज घनफूट वाटा येतो औरंगाबादला पण फक्त १७ टीएमसी पाणी

वापरले गेले आहे. १०६ अब्ज घनफूट पाणी अजून पैठण धरणाला मिळणे न्याय्य आहे. ते मिळाले तरच त्याची उपोषित अवस्था दूर होईल.

गोदावरी खोऱ्यातील पाणी वापर चांगला व्हावा म्हणून हे धरण केले गेले. मराठवाड्याकरिता हे धरण नाही. त्यामुळे १०० अब्ज घनफूट पाणी मिळणे न्यायोचित आहे. त्यासाठी शासनाने पावले उचलावित. वरचा पाणीवापर १७२ टीएमसी एवढा मर्यादित करावा. विष्णुपूरी प्रकल्पात ८० दशलक्ष घनमीटर एवढे पाणी पिण्यासाठी आरक्षित केले आहे. वास्तविक जुलैपर्यंत १० दशलक्ष घनमीटर पाणी पिण्यासाठी पुरेसे होते. पाण्याची आरक्षणे करतांना जिल्हाधिकाऱ्यांनी थोडा विचार केला पाहिजे. जायकवाडी प्रकल्पाची फार हेळसांड झालेली आहे. शेतकऱ्यांची लाभापेक्षा हानीच जास्त आहे.

प्रकल्पावर ताण पण चित्र विदारक नाही

व्यंकटराव गायकवाड
(निवृत्त जलसंपदा सचिव आणि विद्यमान सदस्य,
महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण)

श्री. शंकरराव चव्हाण यांच्यासारख्या दूरदृष्टीच्या राज्यकर्त्यांमुळेच जायकवाडी धरणाचे काम लवकर हाती घेतले गेले. लवाद बसण्याच्या अगोदर त्यांनी योजनेचे काम हाती घेतल्यामुळे त्यांचे मानावे तेवढे उपकार थोडे आहेत. पुर्वसन, धरणाचे बांधकाम हा एक टप्पा आहे. कमीत कमी पाझर असणारे हे धरण असून १० किमी. लांबीचे मातीचे धरण आहे. अत्यंत गुणवत्तेचे व चांगल्या प्रतीचे काम येथे झालेले आहे. हिराकूड सारखे मोठे मातीचे धरण आपण बांधलेले असले आणि कालव्यांची कामे केलेली असली तरी जायकवाडी करतांना लायनिंगचे तंत्रज्ञान एवढे विकसीत झालेले नव्हते. लायनिंग ४ सें. मी. चे करतांना आपण अनेक प्रयोग आणि चूका या प्रकल्पावर करित गेलो. त्यातून पुष्कळ गोष्टी शिकलो. आज पाणी उपलब्धतेच्या दृष्टीने प्रकल्पावर ताण आहे. पण तितके चित्र विदारक नाही. वस्तुस्थितीला सामोरे गेले पाहिजे. सुस्थितीत कालव्यांद्वारे लोकांपर्यंत पाणी पोचविणे आवश्यक असून बिगर सिंचनाचे पाणी दुप्पट होणार आहे. त्याशिवाय गाळ कसा रोखायचा ही मोठी समस्या आहे. आता धरणाची उंची वाढविणे शक्य नसून कालवे सुस्थितीत आणून बँजेस्ची सांगड घालून आणि ठिबक व तुषार सिंचनाचा वापर सक्तीचा करून या प्रकल्पाची यशस्विता वाढविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

सामाजिक मंच उपखोऱ्यात उभे राहावेत डॉ. माधवराव चितळे (आंतरराष्ट्रीय किर्तीचे जलतज्ज्ञ)

पाण्याच्या विकासाचा जेव्हा विचार करतो तेव्हा किती कुटुंबे यावर अवलंबून आहेत हे नीट पाहिले पाहिजे. जायकवाडी प्रकल्पावर २ लाख शेतकरी आणि २ लाख नागरी कुटुंबे अवलंबून आहे. हा सामाजिक मुद्दा लक्षात घेऊन कशा तऱ्हेचे सामाजिक मंच या उपखोऱ्यात उभे राहतील हे पहावे लागेल. दर ५ वर्षांनी जलनितीचे पुर्नविलोकन करण्याची तरतुद आपण केलेली आहे. समाजाचे चित्र बदलत जाईल तसतसे प्रकल्पाच्या पार्थिव रचनांचे पुर्नविलोकन दर १०-१५ वर्षांनी करावे लागेल. प्रकल्पाचे जे लाभधारक आहेत आणि

जायकवाडी कृतज्ञता सोहळ्यात अध्यक्षपदावरून डॉ. माधवराव चितळे बोलत असून, व्यासपीठावर (डावीकडून) दि. मा. मोरे, प्रताप बोरोडे, प्रफुल्लचंद्र झपके, दीपक कंदी, एम. एस. मुंडे, चंद्रशेखर मोडक, डॉ. कुरुलकर आणि अंकुशराव कदम.

जे विस्थापित आहेत त्यांना दीर्घकाळ एकत्र आणणारे मंच असावेत. त्यासाठी या वाढदिवसाच्या कृतज्ञता सोहळ्याचे आपण आयोजन केले आहे. कृतज्ञता मंच आपण या परिसरात स्थायी स्वरूपात उभा करू शकलो तर पुढे निश्चित पावले टाकून विकास मंदिराच्या गाभ्यात बसू शकू.

यावेळी गोदावरी मराठवाडा सिंचन विकास महामंडळाचे कार्यकारी संचालक दीपक कंदी, निवृत्त सचिव वि. मा. रानडे, डॉ. दि. मा. मोरे, श्री. वरुडकर आणि श्री. ए. ए. जवळेकर यांची भाषणे झाली. यावेळी श्रीरंग हारदे, रमेश जनार्दन जाधव, सुरेश जहागिरदार या शेतकऱ्यांचीही भाषणे झाली. अधीक्षक अभियंता श्री. कोहीरकर यांनी आभार मानले.

आंतरराष्ट्रीय किर्तीचे जलतज्ज्ञ डॉ. माधवराव चितळे यांच्या भाषणाने परिषदेचा समारोप झाला. यावेळी ते म्हणाले -

‘सिंचन परिषदेच्या कामाची पहिली १० वर्षे बरीचशी प्रबोधनात्मक होती. प्रश्नांबद्दल जाणिव व उत्सुकता निर्माण करणे हा महत्त्वाचा भाग होता. म्हणून मागच्या वर्षी लातुरला मुद्दाम विचारपूर्वक सिंचन प्रबोधन व संघटन हा विषय घेतला. आता सिंचनाच्या संघटनात्मक भागाकडे अधिक लक्ष द्यावे लागणार आहे. संघटनात्मक दिशेने अजून बरीच प्रगती करायची

आहे. त्या क्षेत्रात खूप काम करायला वाव आहे. राज्यात २०० संघटना पाणी वापरासंबंधीचे चांगले काम करताहेत. त्यांचा अनुभव पुढील काळात संघटनात्मक दृष्टीने फार महत्त्वाचा राहणार आहे. आता आपण देशाचा साठावा गणतंत्र दिन साजरा करत आहोत. प्रजासत्ताक राज्य म्हणून घोषित झाल्यानंतर व घटनेची अधिकृत आवृत्ती पाहिली तर गणतंत्र हा शब्द जाणिवपूर्वक रचना या अर्थाने आपण स्विकारला आहे. गणामध्ये एक सुविहीत शिस्तशीर व्यवस्था असते. या गणतंत्राची रचना म्हणून आपण स्वतःला घोषित केले आहे. तेव्हा घटनेची प्रत मधूनमधून वाचली पाहिजे. त्यातील पहिले पान हे सर्वात जास्त प्रेरणादायक आहे. एक उन्नतिकडे जाणारा समाज म्हणून बंधुता, समता ही उद्दिष्टे ठेवलेली आहेत. कुणीतरी सांगतो म्हणून या तत्वांचे मूल्य आहे असे नाही. या तत्वांच्या आधाराने स्वायत्त समाज आम्ही उभा करित आहोत. हळूहळू एका प्रबुद्ध समाजात आम्ही रुपांतरित होत आहोत. हा समाज केवळ भावनेवर चालणारा नाही. आजची स्वायत्तेची मागणी ही घटनेतील तत्वांना अनुसरून होत आहे. स्वायत्ततेच्या दिशेने सिंचनाची वाटचाल होणे हे प्रगतीचे लक्षण आहे. आणि त्यासाठीच सोसायट्यांमार्फत पाणी वितरीत करण्याची व्यवस्था आपण राबवित आहोत. त्यातून एका नव्या ग्रामीण

जीवनाचे चित्र हळूहळू आपल्याला पहायला मिळते आहे. त्या दृष्टीने आपण वाटचाल सुरू केलेली आहे.

यशस्वी पाणी वितरण संस्था या मूलतः कालव्यांच्या व शेतचाऱ्यांवर उभ्या राहिलेल्या उपसा जलसिंचन योजना आहेत. यात आर्थिक गुंतागुंतीचा भाग खूप मोठा आहे. सात-आठ टक्के विकासाचा दर आपण गाठलेला आहे. व्यावहारिक अर्थाने ९ टक्के गतीने आपण जातो तेव्हा आठ वर्षांत दुपटीने श्रीमंत झालेलो असतो. मोठ्या परिवर्तनाच्या काळात आपण जात आहोत. समाजव्यवस्थेत करावयाचे बदलही या विकासाच्या गतीनेच करावयाचे आहेत. आर्थिक विकास मोजणे सोपे आहे. पण त्याच्या बरोबरीने चालणाऱ्या सामाजिक शक्तीही तेवढ्याच महत्वाच्या आहेत. जेव्हा वित्तीय शक्तीबरोबर मानवी सामाजिक शक्ती प्रगत होते तेव्हाच तो विकास स्थिर होतो. गेल्या चार पाचशे वर्षांत आपल्या व्यवस्था विस्कळीत झाल्या म्हणून आपण अवनत झालो. सिंचनाची फड पद्धत हे याचे उत्तम उदाहरण आहे. ही पद्धत ब्रिटीशांनी मोडकळीला आणली आणि आम्हीही तिची हेळसांडच केली. या बाबतीत चीनकडून शिकण्यासारख्या खूप गोष्टी आहेत. सिंचनाचे प्रतिष्ठीत रूप काय असू शकते याचा चीनकडे पाहिल्यानंतर अंदाज येऊ शकतो. वास्तविक पाणी हे समुहाचे आहे. पण ते एका व्यक्तीच्या मालकीचे आहे असे आपण मानले. सामुहिक व्यवस्था आपण पाण्याच्या वापर व वाटपात निर्मिली नाही. भूजल अदृश्य असल्यामुळे त्याचे व्यवस्थापन हे अवघड आहे. पाण्याचे मोजमाप व वाटप एकवेळ सोपे

आहे. पण भूजलाचे व्यवस्थापन व मोजणी अवघड आहे. हे काम सामुहिकपणे करावे लागेल. पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन हा भूजल वाढीतला महत्वाचा घटक आहे. सामुहिक मन तयार करण्यासाठी आपल्याला खूप प्रयत्न करावे लागतील. काही पार्थिव कामांचा आपण विचार केला पण या व्यवस्था चालविण्यासाठी जी मानसिकता तयार करायला पाहिजे ती भूजलाच्या बाबतीत आपण तयार केलेली नाही. गोसीखुर्द प्रकल्पामधला सगळा प्रदेश हा एकाच टापूतील आहे. सह्याद्रीवरच्या चांगल्या पावसात चांगले मोठे प्रकल्प बांधून त्रुटीच्या प्रदेशात पाणी नेण्याचे सूत्र आपण नीराकूलामध्ये वापरले. आपली पूर्णा, सिंदफणा यांचे उगमच मूळ अवर्षण प्रवणात आहे. त्यामुळे त्यांना मिळणारे पाणी लहरी आहे. परिणामी पाण्याची विचलताही मोठी आहे. पावसात बदल झाला तरी नदीच्या मोजणीमध्ये २० टक्क्यांपेक्षा जास्त बदल नीरेत होत नाही. पण येथे तो ३५ ते ४० टक्के होतो.

पाऊस कमी आणि बाष्पीभवन जास्त त्यामुळे भूजल प्रक्रिया क्षीण होते. ६० टक्क्यांपर्यंतही ही विचलनता जाऊ शकते. निसर्गाच्या अवकृपेवर मात करण्याचा प्रश्न त्यामुळे उभा राहतो. भूजलाच्या उपयोगाचाच या विचलनाचा विचार करीत असता सगळा उपसा न करणे आवश्यक आहे. पाणलोटाने जलविज्ञान हे अतिशय कच्चे राहिलेले आहे. त्यासाठी गावात पाऊस मोजण्याचे यंत्र बसविणे आवश्यक असून आपल्याला आपला पाऊस मोजता आला पाहिजे. यापुढील काळात तालुक्याच्या पावसावर अवलंबून राहून गावाचे सिंचन

‘सिंचन’ या पुस्तकाचे बाळासाहेब थोरात व राजेश टोपे यांच्या हस्ते प्रकाशन झाले. त्यावेळी (डावीकडून) अंकुशराव कदम, माधवराव चितळे, थोरात, टोपे व गणेश दूधगांवकर.

अकोला देव परिसर
(ता. जाफराबाद, जि. जालना)
येथील अँग्रो इंडिया फलोत्पादन
संघाला या वर्षीचा 'सिंचनमित्र'
पुरस्कार मिळाला, त्यानिमित्ताने
झालेल्या सत्काराला उत्तर देताना
संस्थेचा प्रतिनिधी.

सिंचन परिषदेला महिला प्रतिनिधींनी केलेली गर्दी.

गोदावरी मराठवाडा सिंचन
विकास महामंडळाच्या
कार्यकारी संचालक
पदाची नव्यानेच सुत्रे हाती
घेतलेल्या श्री. दीपक कंदी
यांच्याभोवती जमलेले
जलसंपदा विभागातील
मुख्य अभियंता श्री.
कंदारफळे व इतर
मान्यवर.

परिषदेचे सहस्वागताध्यक्ष प्राचार्य प्रताप बोराडे हे राजेश टोपे यांचा शाल देऊन सत्कार करित असताना शेजारी बाळासाहेब थोरात व अन्य मान्यवर.

व्यवस्थापन करता येणार नाही.

पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापनाविषयी आपण खूप बोलतो पण पाणलोट क्षेत्राचा नकाशाही अनेकांनी पाहिलेला नसतो. वनभूमी, चराईबंदी, शेती हे सगळे नाते पाणलोटाला जोडायचे आहे. त्यातील अवघड भाग भूजलाचा आहे. तो अदृश्य आहे. तो पुढच्या पिढीला शिकवण्यासाठी तसे अभ्यासवर्ग चालविणे आवश्यक आहे. ३ महिन्यांचा अभ्यासक्रम आपण राबवू शकलो तर पाणलोट क्षेत्र विकास, भूजल नियोजन आणि सिंचन हे कार्यक्रम प्रबोधनाच्या पुढच्या टप्प्यात जाऊ शकणार आहेत. शेततळी, पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन, भूजल व कालवा यांचा संयुक्त पाणीवापर या दृष्टीने एकत्रित विचार व्हायला हवा. पाणी हे मानवी उन्नतीसाठी आहे आणि शेती हा त्यातील आधार आहे. जायकवाडीची आजची जलवैज्ञानिक स्थिती पाहता आपली परिस्थिती ऑस्ट्रेलियातील मुन्हे डार्लिंग खोऱ्यासारखी आहे. या खोऱ्याने त्रुटीच्या येव्याचे जलव्यवस्थापन करून जे यश मिळविले आहे त्याचा अभ्यास आपण केला पाहिजे. द. आफ्रिकेचीही अवस्था आपल्यासारखीच आहे. स्पेन हा आपल्यासारखा देश असून तो सिंचनात खूप समृद्ध झालेला आहे. सिंचनात आपण

जसजसे पुढे जाऊ तसा तो अभ्यास करणे क्रमप्राप्त होणार आहे.

सिंचनाचे अर्थशास्त्र आपण अजून नीट बसवलेले नाही. कर्जबाजारी समाज आपल्याला निर्माण करायचा नाही. अर्थशास्त्राच्या दृष्टीने वेगवेगळ्या पैलूंच्या खोलात आपण गेलेलो नाही. सिंचन ही केवळ तांत्रिक गोष्ट नाही. सिंचन परिषदेच्या मंचावर अर्थशास्त्रज्ञ मोठ्या संख्येने येण्याची गरज आहे. ते तसे आले तरच पीक रचनेची व फड ची उत्तरे सापडणार आहेत. दरवर्षी १०० टक्के शेतीला पाणी मिळेल असे निसर्ग सांगत नाही. ४ वर्षांतून एकदा शेती मोकळी सोडावी लागणार आहे. हेच फड सांगतो. आपण त्यापासून बोध घ्यायला हवा.

परिषदेत बी. बी. ठोंबरे, डॉ. अविनाश पोळ, डॉ. सर्जेराव ठोंबरे, डॉ. सुधीर भोंगळे, डॉ. शिवाजी शिंदे, डॉ. ज्ञानदेव हापसे, डॉ. रा. श्री. मोरवंचीकर, श्याम गट्टानी व अन्य मान्यवरांची भाषणे झाली. श्री. दि. मा. मोरे यांनी आभार मानले.

■■■

- डॉ. रघुनाथ माशेलकर

आंतरराष्ट्रीय किर्तीचे शास्त्रज्ञ
आणि भटनागर फेलो

आता गरज

संशोधनाधिष्ठीत

विद्यापीठांच्या उभाऱणीची

संशोधनाचा आधार नसलेले शिक्षण हे कुचकामी असते, असे नेहमी म्हटले जाते. जगातील सर्व प्रगत देशांनी त्याचे मर्म जाणले असून, गेली अनेक शतके तेथे संशोधनास सर्वोच्च प्राधान्य देणारी विद्यापीठे अस्तित्वात आहेत. केंब्रिज, ऑक्सफर्ड, हॉर्वर्ड, स्टॅनफोर्ड, कॅलिफोर्निया आणि प्रिन्सटन सारख्या विद्यापीठांमध्ये जे संशोधनकार्य चालते ते खरोखरच थक्क करणारे आहे. आता आपल्या भारतात अशी विद्यापीठे आहेत का, हे पाहू गेले

तर मात्र निराशाच पदरी पडते. आपण अशी विद्यापीठे निश्चितच उभारू शकतो. परंतु त्यासाठी आवश्यकता आहे ती उच्च दर्जाचे बौद्धिक वातावरण निर्माण केले जाण्याची!

नुकतीच, विविध निकषांच्या आधारे जगातील सर्वोत्तम पाचशे विद्यापीठांची यादी

तयार करण्यात आली आहे, त्यात एखाद-दोन अपवाद वगळता एकाही भारतीय विद्यापीठास स्थान मिळू शकलेले नाही. उलटपक्षी, कोणतेही निकष लावले तरी या यादीत हॉर्वर्ड विद्यापीठच सर्वोच्च स्थानी दिसते आणि एमआयटीचे

स्थान पहिल्या पाचांतच आढळते. हे का घडते, याचा उलगडा मला गेल्या वर्षी मी 'व्हिजिटिंग प्रोफेसर' म्हणून हॉर्वर्ड व एमआयटी-एचएसटी स्कूलमध्ये गेलो तेव्हा झाला. तेथील वास्तव्यात मी या विद्यापीठांच्या सर्वमान्य व सातत्यपूर्ण अव्वल जागतिक 'रॅकिंग'ची कारणे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आणि माझ्या हाती त्यांच्या विस्मयकारी यशाची 'पंचसूत्री' लागली. त्यापैकी पहिले सुत्र म्हणजे, अध्यापन आणि संशोधन

या दोन्ही आघाड्यांवर सर्वोत्तम काम करून दाखविण्याचा त्यांचा सततोध्यास. त्यांच्या आधारे अव्वल दर्जाची कामगिरी करण्यासाठी प्रयत्नशील असताना ही विद्यापीठे संशोधनाची नवनवी क्षेत्रे आकारास आणत असतात. त्यांचे ध्येय नेहमी विज्ञानातील पहिला शब्द शोधण्याचे आणि

अखेरचा शब्द गाठण्याचे असते. त्यामुळे ते केवळ जुन्या विज्ञानक्षेत्रांचा पाठपुरावा करण्यात समाधान मानत नाहीत तर अथक संशोधनाच्या बळावर नवनव्या विज्ञानक्षेत्रांचा शोधही लावतात.

संशोधनाचा आधार नसलेले शिक्षण नेहमीच कुचकामी असते आणि भारतासारखा अतिविशाल देश आपल्या करोडे नागरिकांना नेमके त्याच प्रकारचे शिक्षण देण्यात धन्यता मानत आहे. आज घडीस जगभरातील सर्वोत्तम पाचशे विद्यापीठांच्या यादीत एकाही भारतीय विद्यापीठास स्थान असू नये, ही गोष्ट कोणालाच शोभादायक नाही. सर्वदृष्ट्या लाजिरवाणी म्हणावी अशी ही परिस्थिती बदलायची तर आता एका नव्या पंचसूत्रीचा अंगिकार विनाविलंब झाला पाहिजे. त्या पंचसूत्रीचाच हा अभ्यासपूर्ण ऊहापोह.

कोणत्याही तडजोडी न करता केवळ गुणवत्तेच्या आधारे विद्यार्थी व शिक्षकांची निवड, हे या विद्यापीठांचे तिसरे वैशिष्ट्य आहे. जागतिक स्पर्धेत टिकून राहू शकतील अशा उत्तम गुणवत्तेच्या व्यक्तींनाच तेथे अध्ङ्गन व अध्यापन क्षेत्रात प्रवेश दिला जातो आणि मग अर्थातच अध्यापकांची पदोन्नती व नोकरीची शाश्वती याबाबतीतही नेहमी उच्च गुणवत्ता हाच निकष निर्णायक ठरतो.

ही विद्यापीठे आपली स्वायत्तता अगदी काटेकोरपणे जपतात आणि आपल्या कारभारात कोणत्याही प्रकारचा राजकीय हस्तक्षेप कदापिही होऊ देत नाहीत.

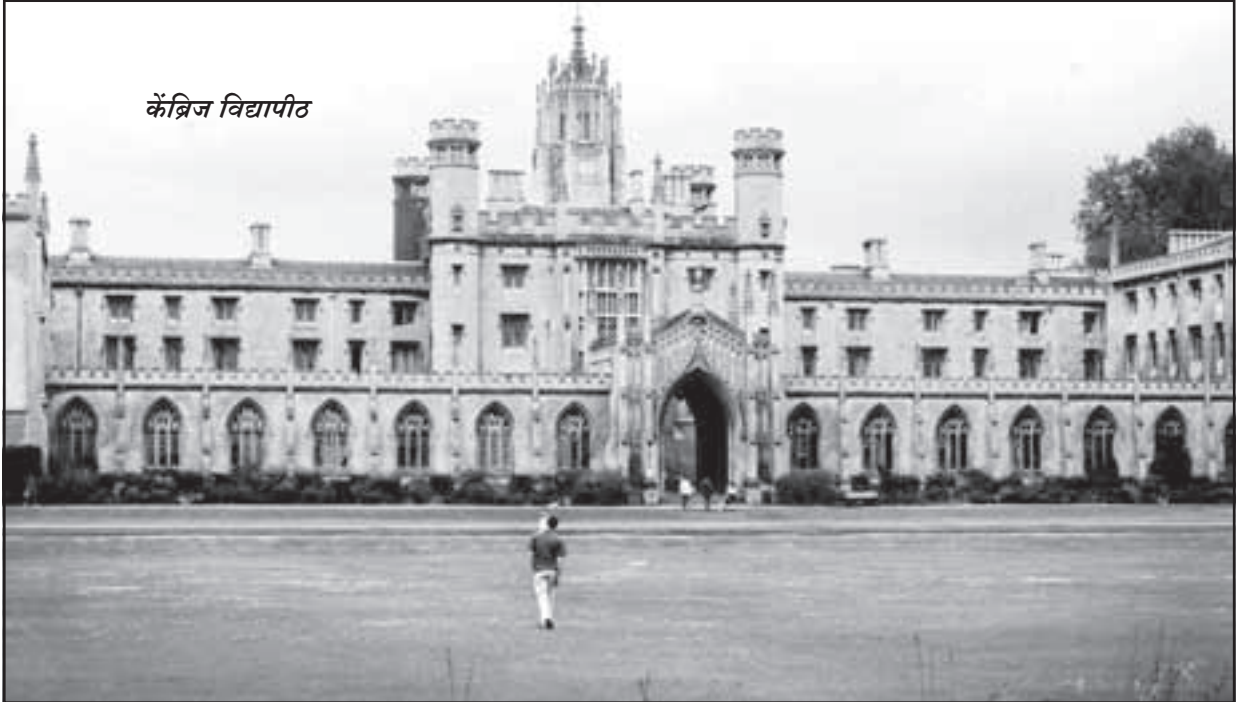
‘सरस्वती’च्या माध्यमातून ‘लक्ष्मी’ कशी साध्य करावी, याचे संपूर्ण आकलन हा या विद्यापीठांचा पाचवा विशेष होय. नव्या संपत्तीच्या निर्मितीत ज्ञानाचे, अभ्यासाचे केवढे मोठे स्थान असते, हे तर त्यांनी जाणले आहेच परंतु संपत्ती निर्मितीसाठी उपलब्ध ज्ञानाचा वापर पुऱ्या कार्यक्षमतेने करणारी व्यवस्थाही आकारास आणली आहे.

हा पाचवा मुद्दा अधिक तपशीलाने समजावून देण्यासाठी मी येथे दोन महान शास्त्रज्ञांची उदाहरणे देतो. त्यापैकी एक प्रो. जॉर्ज व्हाइटसाइडस् जे मला हॉर्वर्ड विद्यापीठात भेटले तर दुसरे प्रो. रॉबर्ट लॅंगर यांच्याशी माझा परिचय एमआयटीत झाला.

त्यापैकी प्रो. व्हाइट साइडस् यांनी मूलभूत विज्ञान संशोधनाच्या क्षेत्रात फार मोठी कामगिरी बजावलेली असून, त्यांची गणना जगातील सर्वोत्तम वैज्ञानिकांमध्ये होते. विशेष म्हणजे एकीकडे आपले संशोधनकार्य जारी राखत असताना त्यांनी या संशोधनाच्या आधारे काही कंपन्याही सुरू केल्या असून, आजघडीस या कंपन्यांची वार्षिक उलाढाल वीस अब्ज डॉलरच्या घरात गेलेली आहे.

प्रो. लॅंगर यांच्या नावावर सातशेहून अधिक वैज्ञानिक संशोधन प्रबंधांप्रमाणे चारशेहून अधिक ‘पेटंटस्’ही आहेत. त्यांच्या या कामाचा गौरव म्हणून अमेरिकेतील नॅशनल सायन्स अॅकॅडमीप्रमाणे इंजिनिअरिंग व मेडिकल अॅकॅडमींनीही त्यांना आपल्या फेलोशिप बहाल केल्या आहेत. याप्रकारचा सन्मान मिळविणारे ते एकमेव वैज्ञानिक असून, त्यांनीही अनेक कंपन्या उभ्या केल्या आहेत. त्यांना नुकतेच तंत्रज्ञान क्षेत्राचे ‘नोबेल’ मानले जाणारे २००८ मिलेनियम टेक्नॉलॉजी प्राइझ जाहीर झाले आहे.

प्रो. व्हाइटसाइडस् आणि प्रो. लॅंगर यांचा नेमका विशेष काय, हे पाहू गेले तर असे लक्षात येते की, या जगात बेसिक सायन्स व अॅप्लाइड सायन्स असे काही अस्तित्वातच नाही. आहे ते फक्त सायन्स आणि त्याचा अचूक- यथायोग्य वापर. या लुईस पाश्चरच्या वचनाचा नेमका अर्थ समजावून

घेऊन ते आपली सारी वाटचाल करीत आहेत. त्यामुळे त्यांच्या हातून वैज्ञानिक संशोधनाच्या क्षेत्रात तर मोठे काम झाले आहेच पण त्या संशोधनाच्या आधारे स्थापन झालेल्या अनेक कंपन्यांमुळे रोजगाराच्या संधी वाढून त्यांच्या देशाच्या संपत्तीतही मोलाची भर पडत आहे. 'सरस्वती' आणि 'लक्ष्मी'चा मनोज्ञ समन्वय आपल्या देशात मात्र आढळत नाही. त्यासाठी 'सरस्वती'च्या मार्गाने जाऊन 'लक्ष्मी'ची प्राप्ती करता येते, हे आता तरी आपण जाणून घेण्याची गरज आहे.

संशोधनास प्राधान्य देणारी विद्यापीठे भारतात उभी राहाण्यासाठी आपण नेमके काय केले पाहिजे याचा विचार

मुंबई
विद्यापीठ

यापुढील भागात आपण करू या. अशी विद्यापीठांच्या उभारणी व रचनेसाठी सर्वाधिक आवश्यकता आहे ती राजकीय इच्छा व महत्वाकांक्षेची! चीन हे त्याचे सर्वात मोठे उदाहरण आहे. यासंदर्भात 'टेक्नॉलॉजिकल फोरकास्टिंग अँड सोशल चेंज' (२००७) या शीर्षकाच्या लेखात डॉ. आर. एन. कोस्ताफ यांनी म्हटले आहे की, संशोधनात्मक कामाच्या बाबतीत १९८० मध्ये भारताने चीनवर मोठी आघाडी घेतली होती. परंतु पुढे दोन दशके भारतातील काम थंडावले आणि नेमक्या त्याच काळात चीनने मात्र वैज्ञानिक संशोधनात चांगली प्रगती केली. आज तो देश संशोधनात्मक कामाचा दर्जा व व्याप्ती या दोन्ही बाबतीत

हॉर्वर्ड विद्यापीठ

स्टॅनफोर्ड
विद्यापीठातील
मेमोरियल हॉल

दिला जात आहे. या प्रचंड आर्थिक गुंतवणुकीच्या तुलनेत भारतात होत असलेली गुंतवणूक अगदीच अत्यल्प व नगण्य आहे.

हे चित्र बदलायचे तर यापुढे उच्च शिक्षणाच्या प्रांतात आपल्या खासगी क्षेत्रास फार महत्त्वाची भूमिका बजावावी लागेल. खरे तर, अशी भूमिका बजावणे त्या क्षेत्राच्या दृष्टीनेही हिताचे ठरणार आहे. कारण तसे केले तरच त्यास वाढत्या जागतिक स्पर्धेत टिकून राहाण्यासाठी आवश्यक असलेले उच्च दर्जाचे मानवी भांडवल मिळू

भारताच्या खूप पुढे गेला असून हे चित्र बदलण्याची शक्यता नजिकच्या भविष्यात तरी दिसत नाही.

परिस्थितीतील हा बदल मुख्यतः चीनची राजकीय इच्छाशक्ती व महत्त्वाकांक्षेमुळे घडला आहे. यापुढील काळात जगातील सर्वोत्तम पाचशे विद्यापीठांची यादी तयार होईल, तेव्हा त्यात किमान शंभर चिनी विद्यापीठांची नावे असावीत, या जिद्दीने तेथील राज्यकर्ते कामास लागले आहेत. सध्या नुकतीच शंभर विज्ञान विद्यापीठे (सायन्स युनिव्हर्सिटीज) स्थापन झाली आहेत. त्यापैकी प्रत्येक विद्यापीठात तब्बल दहा हजार विद्यार्थी शिकत असून, त्यांच्यावर होणाऱ्या खर्चासाठी त्यांना दरवर्षी शंभर कोटी रुपयांचा निधी उपलब्ध करून

शकेल. खासगी विद्यापीठे उभारण्यास परवानगी देणे आणि खासगी- सरकारी भागीदारीत नव्या शिक्षण संस्था सुरू करणे हे आपल्या शिक्षणक्षेत्राची व्याप्ती वाढविण्याचे व दर्जा

प्रिन्स्टन विद्यापीठ

उंचावण्याचे अन्य मार्ग ठरू शकतात. यासंदर्भात प्रतिष्ठित परदेशी विद्यापीठांना देशाच्या शिक्षण क्षेत्राची दारे खुली करण्याबाबतही विचार झाला पाहिजे.

विज्ञानक्षेत्राकडून आपण ठेवत असलेल्या अपेक्षांतही आता भरीव वाढ होणे गरजेचे आहे. या अपेक्षा वाढल्याखेरीज आपल्याकडील वैज्ञानिक संशोधनास चालना मिळणार नाही. अपेक्षावाढीची ही जबाबदारी उद्योगक्षेत्राप्रमाणे संपूर्ण समाजाकडूनही पार पाडली गेली तरच आपल्याकडे लक्षणीय म्हणावे असे काही वैज्ञानिक संशोधन होऊ शकेल.

१९४७ मध्ये भारताला राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले तर १९९१ मध्ये त्याने जागतिक स्पर्धेत उतरण्याचे स्वातंत्र्य

बायॉलॉजिस्ट आदिंची मागणीही वाढली आहे. ती योग्यप्रकारे पूर्ण करायची तर आपल्याला केवळ हे प्रशिक्षित तज्ज्ञ तयार करणाऱ्या शिक्षणसंस्थांची संख्या वाढवून चालणार नाही तर अनुरूप व्यवस्था (इको. सिस्टीम) उभारून प्रशिक्षित तज्ज्ञांची मागणी सतत वाढीव ठेवण्याची दक्षताही घ्यावी लागेल.

बौद्धिक लोकशाही परते या जगात अन्य काहीही महत्त्वाचे नाही, हेही आता आपण लक्षात घेण्याची गरज आहे. लोटकाच्या नियमानुसार (Lotka's Law) एक टक्का लोकसंख्येत सामान्यतः ९० टक्के बौद्धित ऊर्जा असते. 'ब्रेन ड्रेन'मुळे आपली ही ऊर्जा अमेरिका व युरोपात गेली आहे. ती परत मिळविण्यासाठी आता गेन ब्रेन मोहिमेस चालना दिली

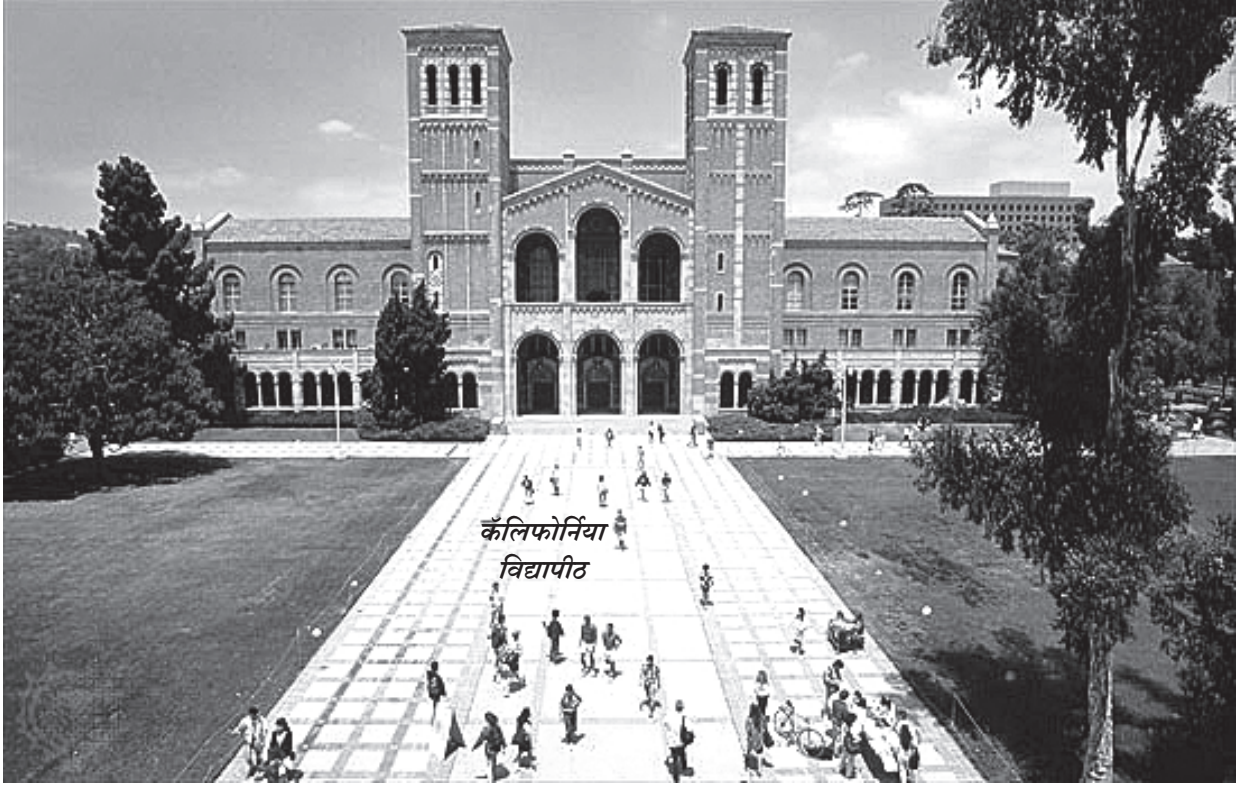
मिळविले. या स्पर्धेच्या वातावरणात 'इंडस्ट्री' या शब्दातील 'आय'कडे आपण 'इमिग्रेशन'चे (नक्कल) नव्हे तर 'इन्व्हेशन'चे (कल्पकता, नाविन्य) प्रतिक म्हणून पाहायला शिकले पाहिजे ते घडेल तेव्हाच आपले उद्योग क्षेत्र संशोधन व तंत्रज्ञानाच्या आघाडीवर भरीव गुंतवणूक करण्यास तयार होईल आणि मग आपोआपच उच्च विभूषितांच्या मागणीतही मोठी वाढ होईल.

औषध उद्योगाशी संबंधित अनेक कायद्यांमध्ये काही स्वागताह बदल झाल्यामुळे गेल्या काही काळात या उद्योगांची चांगली भरभराट झाली आहे आणि परिणामी केमिस्ट, स्ट्रक्चरल

गेली पाहिजे. त्यासाठी सिंगापूर, कोरिया व चीनप्रमाणे अर्थातच आपल्यालाही काही असाधारण पावले उचलावी लागतील.

आपल्या शिक्षणसंस्थांचे दरवाजे परदेशी नागरिकांसाठी खुले झाले पाहिजेत, असे मला वाटते. यापूर्वीच्या काळात स्वित्झर्लंड व तैवानने नेमके तेच केले असून, सध्या औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत देशही ते करित आहेत, मग आपल्याच संस्था त्यास अपवाद का?

प्रगतीच्या मार्गावर आगेकूच करायची तर आता आपल्याला विस्तार-सम्मिलन व उच्च दर्जा (Expansion-

Inclusion & Excellence) या तिहींचा उत्तम समन्वय साधावा लागणार आहे. शंभर कोटी लोकसंख्या असलेल्या या देशात फक्त सहाच आय.आय.टी. का असल्यात? ती संख्या साठवर जाणे ही आपली गरज आहे. त्या दृष्टीने आता सरकार काही पावले टाकू पाहात आहे, ही निश्चितच स्वागताई बाब मानावी लागेल.

जी गोष्ट आयआयटींची तीच इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्सची! बंगळूरमधील देशातील या एकमेव सायन्स इन्स्टिट्यूटने गेल्या वर्षी आपली शताब्दी साजरी केली आणि आता कुठे सरकारने पुणे-मोहाली-कोलकत्ता व आणखी दोन ठिकाणी नव्या इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स, एज्युकेशन अँड रिसर्च (आयआयएसईआर) स्थापन्याचा निर्णय जाहीर केला आहे. परंतु या नव्या पाच संस्था आपल्यासाठी पुरेशा आहेत का? नॅशनल नॉलेज कमिशनने तर २००६ सालीच देशात किमान पन्नास तरी राष्ट्रीय विद्यापीठे स्थापण्याची शिफारस केली आहे. जगातील तिसऱ्या क्रमांकाची आर्थिक महासत्ता बनू पाहात असताना आपण आपल्या सर्वच गरजांचे वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन करणे गरजेचे आहे.

दुसरा मुद्दा आहे तो संमिलनाचा. जात, धर्म, वंश वा सामाजिक-आर्थिक दर्जाच्या निकषावर कोणाही गुणवान विद्यार्थ्यास प्रगतीची संधी नाकारली जाऊ नये. यासाठी संमिलन होणे अत्यंत आवश्यक आहे.

अध्यापकांप्रमाणे विद्यार्थ्यांचीही निवड गुणवत्तेच्या निकषावरच झाली पाहिजे. अर्थात या निकषाची अंमलबजावणी तेव्हाच योग्याप्रकारे होऊ शकेल जेव्हा शिक्षणसंस्थांना संपूर्ण स्वायत्तता प्राप्त होईल आणि त्यांच्या कारभारात कोणत्याही प्रकारचा राजकीय हस्तक्षेप होणे थांबेल. गेल्या काही काळात या हस्तक्षेपामुळे देशातील अनेक प्रतिष्ठित शिक्षणसंस्थांचा जो न्हास झाला आहे, तो खरोखरच चिंताजनक मानावा लागेल. असो.

मी येथे सांगितलेल्या पाच मार्गदर्शक तत्वांचा-पंचसूत्रीचा- अंगिकार निष्ठापूर्वक केला तर जागतिक दर्जाच्या विद्यापीठांनी व संशोधन संस्थांची उभारणी आपण निश्चितपणे करू शकू आणि मग बाकी साऱ्या जगाने हेवा करावा, अशी स्थिती आपल्याला जरूर प्राप्त होईल.

■■■

- मुकुंदानंद
पुणे

माक्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचे वयोवृद्ध नेते आणि प. बंगालचे एकेकाळचे 'सर्वेसर्वा' कॉंग्रेस ज्योती बसू यांचे नुकतेच निधन झाले. आदर्श राज्यकर्ता म्हणून नव्हे पण पक्षशिस्तीसाठी देशाचे पंतप्रधानपद नाकारणारा आगळावेगळा राजकारणी' म्हणून ते कायम तमाम देशवासीयांच्या स्मरणात राहातील.

गेल्या वर्ष-दीड वर्षात राष्ट्रीय राजकारणात मोठी पिछेहाट सहन करावी लागत असलेल्या मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षास आता सर्वाधिक हादरा बसला आहे तो बुजुर्ग नेते ज्योती बसू यांच्या निधानामुळे ! अगदी अलिकडच्या काळापर्यंत पश्चिम बंगालसारख्या अतिजहाल व संवेदनशील राज्यावर 'एकछत्री अंमल' गाजविणारे ज्योतीदा म्हणजे खरे तर त्यांच्या पक्षाचे 'पितामह भीष्माचार्य'च होते. वय, अनुभव, व्यासंग, अभ्यास आणि प्रशासन कौशल्य या सर्वच बाबतीत हा मुरब्बी राजकारणी भारतात तरी हरकिशनसिंग सुरजित यांच्यासारखा एखादा सन्मान्य अपवाद वगळता अन्य सर्वच कम्युनिस्ट नेत्यांना 'गुरुस्थानी' होता. सर्वच राजकीय नेत्यांनी हेवा करावा असे हे अनन्यसाधारण गुरुपद ज्योतीदांनी मिळविले होते ते अर्थातच सर्वदृष्ट्या उदंड म्हणाव्या अशा स्वकर्तृत्वावर ! खानदानांनी श्रीमंत कुटुंबात जन्मास आलेला सेंट झेवियर्स स्कूल, प्रेसिडेन्सी कॉलेज व लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्ससारख्या

ज्योती बसू यांच्या समवेत ब्राझीलचा फुटबॉलपटू दिएगो मरेडोना.

प्रतिष्ठित संस्थांत उच्च शिक्षणाचे संस्कार झालेला हा नेता आपल्या मूळच्या वकिली पेशात रमला असता तर कदाचित देशातील सर्वोत्तम व सर्वात यशस्वी कायदेपंडितांच्या रांगेत अगदी सहजी जाऊन बसला असता. परंतु लंडनमध्ये कायद्याचे शिक्षण घेत असतांना तो कार्ल मार्क्सच्या बंडखोर साम्यवादी विचारप्रणालीकडे इतका काही आकर्षित झाला की शिक्षण पूर्ण करून १९५० च्या दशकात मायदेशी

परतल्यावर अगदी अल्प काळ वकिली केल्यानंतर त्याने स्वतःला मार्क्सवाद्यांच्या चळवळीत पूर्णपणे झोकून दिले. या चळवळीतील वाटचालीची सुरुवात त्यांनी प. बंगाल मधील विविध कामगार संघटनांचे नेते (ट्रेड युनियन लीडर) म्हणून केली आणि मग १९४६ ते १९९६ अशी तब्बल पन्नास वर्षे त्या राज्याच्या विधीमंडळाचे सदस्य म्हणून गाजविली. अर्थात, वृत्तीने 'अॅटोक्रॅटिक मार्क्सिस्ट' असलेले ज्योतीदा, विधीमंडळात इतरांप्रमाणे सर्वसामान्य सदस्य म्हणून फार काळ वावरणे तसे अशक्यच होते. नेतृत्वाचे सारे गुण घेऊनच जन्मास आलेल्या या नेत्याने ७० व्या दशकात प्रथम दोन वेळा पं. बंगालचे उपमुख्यमंत्रीपद भूषविले आणि मग १९७७ मध्ये राज्याचे मुख्यमंत्रीपद त्यांच्याकडे आपोआपच चालून आले. कामगारांच्या प्रश्नांची चांगली जाण असलेला, गोरगरीब शेतकऱ्यांविषयी कणव असलेला आणि जनमानसाची नाडी

ज्योती बसू आणि बुद्धदेव भट्टाचार्य

श्रीमती सोनिया गांधी यांच्या समवेत ज्योती बसू

त्यावेळी तरी अचूक ओळखलेला हा मुरब्बी नेता मुख्यमंत्रीपदी आल्यानंतर पश्चिम बंगालच्या प्रगतीला नवी दिशा व वेग मिळेल अशी सर्वांचीच अपेक्षा होती. परंतु प्रत्यक्षात घडले ते मात्र वेगळेच. मुख्यमंत्रीपदाची सुत्रे स्विकारल्यानंतर 'नव्या नवलाईच्या दिवसांत' ज्योतीदांनी जमीन सुधारणा कार्यक्रमाची चोख अंमलबजावणी करून राज्यातील दहा लाखांहून अधिक कुळांना शेतजमिनीचे मालक बनविले आणि शेती व मत्सोत्पादन क्षेत्राचा झपाट्याने विकास घडवून आणला, परंतु नंतर मात्र मार्क्सवादाचे 'पोथीनिष्ठ आचरण' करण्याच्या नादात त्यांची राज्य यंत्रणेवरील पकड पूर्णपणे सुटली. ती सुटू नये म्हणून मग अन्य देशांतील कम्युनिस्ट नेत्यांप्रमाणे त्यांनीही बेबंद हिंसाचार व हुकूमशाही कार्यपद्धतीचा आश्रय घेतला... आणि मग त्यामुळे व्यक्तिशः त्यांची व त्यांच्या मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाची सत्ता टिकली तरी प. बंगालची जनता मात्र अक्षरशः अराजकाच्या खाईत लोटली गेली.

परकीय ब्रिटीशांच्या राजवटीत देशातील आघाडीचे

बंदर व व्यापारकेंद्र असलेल्या या राज्याला उद्योजकता, संस्कृती व शिक्षणाचा फार मोठा वारसा होता. परंतु तेथे ज्योतीदा व त्यांच्या मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचे सरकार आले अन् मग सारेच चित्र झपाट्याने बदलत गेले. भांडवलशाही विचारप्रणालीचा आत्यंतिक तिरस्कार आणि व्यवहाराशी फारकत असलेल्या साम्यवादी विचारप्रणालीचा हट्टाग्रही पुरस्कार यामुळे ज्योतीदांच्या राजवटीत प. बंगाल औद्योगिकदृष्ट्या तर मागास झालाच पण तेथील शैक्षणिक व सांस्कृतिक संस्थांसह जीवनाच्या बहुतेक सर्वच क्षेत्रात गुंडगिरीचा नंगा नाच सुरू झाला. तो रोखणे, थांबविणे ज्योतीदांसारख्या बुद्धीमान मुत्सद्यास खरे तर सहज शक्य होते, परंतु पक्षशिस्त व पक्षहितास अवाजवी प्राधान्य देऊन त्यांनी आपण चांगले राज्यकर्ते बनू शकत नाही हेच सिद्ध करून दिले. विशेष म्हणजे पुढे १९९६ मध्ये देशाचे पंतप्रधानपद भुषविण्याची सुवर्णसंधी अगदी घरबसल्या चालून आली तेव्हाही पक्षाचा आदेश शिरसावध मानून त्यांनी तीही संधी गमावली आणि मग त्यांचा हा धक्कादायक पवित्रा स्वतःला हंबल फार्मर (खरे तर 'हंबक फार्मर') म्हणविणाऱ्या देवेगौडांसारख्या सर्वदृष्ट्या सुमार दर्जाच्या राजकारण्यास चक्र पंतप्रधान बनवून गेला. व्यक्तीपेक्षा पक्ष मोठा आणि पक्षापेक्षा देश मोठा या न्यायाने ज्योतीदा वागले असते तर ते देशाचे

सर्वोच्च सत्ताधारी तर बनले असतेच परंतु केवळ मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचे नव्हे तर तमाम भारतीय राजकारणाचे भीष्माचार्य म्हणूनही ओळखले गेले असते. परंतु ते व्हायचे नव्हते हेच खरे ! देशातील बदलत्या राजकारणाची नाडी या नेत्याने जरूर ओळखली होती परंतु ज्या जनसामान्यांचे प्रतिनिधित्व व नेतृत्व त्यांनी चार दशकांहून अधिक काळ केले तिच्या बदलत्या आशा आकांक्षांची वेळीच नोंद घेण्यात आणि त्याची पूर्तता करण्यात मात्र ते नेहमीच कमी पडले.

अर्थात अनेक भयावह त्रुटींनी भरलेला राज्यकारभार पंचवीस वर्षांहून अधिक काळ केल्यानंतरही ज्योतीदांची लोकप्रियता मात्र फारशी कमी झाली नाही, हेही लक्षात घेण्यासारखे आहे. कदाचित मार्क्सवादाची संथा घेतलेला हा कडवा नेता आपल्या त्या कर्तव्यकठोर कडवेपणाच्या बळावरच जनमानसावरील मोहिनी अगदी आयुष्याच्या अखेरच्या क्षणापर्यंत टिकवू शकला असावा. आज सत्तापदांसाठी सर्व प्रकारच्या तडजोडी करणाऱ्या आणि स्वहिताचा धंदा बिनबोभाट चालत असेल तरच पक्षशिस्त मानणाऱ्या मस्तवाल राजकारण्यांचे पेव सर्वदूर फुटलेले असतांना पक्षाचा आदेश म्हणून चक्र पंतपधानपदाचा मोहही टाळणारा एक अगदी आगळावेगळा नेता ज्योती बसूंच्या रूपात आपण सर्वांनी पाहिला, ही वस्तुस्थिती आहे... आणि तेवढ्या एका कारणासाठी का असेना पण ते आपल्या कायम स्मरणात राहाणार आहेत, हे निश्चित. अर्थात, केवळ स्वतःच्या राज्याचेच नव्हे तर साऱ्या देशाचे भवितव्य बदलण्याची, घडविण्याची क्षमता असलेले त्यांच्यासारखे अफाट शक्ती-बुद्धीचे नेते आपल्या साऱ्या सामर्थ्याचा वापर केवळ आणि केवळ पक्षहितासाठी करू पाहातात असे दिसते तेव्हा मात्र

क्युबाचे अध्यक्ष फिडेल कॅस्ट्रो यांच्या समवेत तरुण वयातील ज्योती बसू.

खरोखरच अवाक् व्हायला होते. खुद्द ज्योतीदांनाही त्यांच्या आयुष्याच्या अखेरच्या पर्वात त्याची जाणीव झाली होती आणि त्यामुळेच की काय, आपल्या अनेक राजकीय चुकांचे वर्णन त्यांनी महात्मा गांधींप्रमाणे 'हिमालयन ब्लंडर' अशा शब्दांत करायला सुरुवात केली होती. पण त्यांची ही प्रांजळ कबुली म्हणजे 'सब पछतावे क्या होत है, जब चिडीयाँ जुग गयी खेत' असा काहीसा निरर्थक प्रकार होता, त्यामुळे ना त्यांचे भले झाले ना या देशाचे! अखेर कोई लाख करे चतुराई, करमका लेख मिटे ना रे भाई' हेच खरे नाही का ?

- अनोष मालेकर

ज्येष्ठ पत्रकार

गुजरातमधील अल्पसंख्य मुस्लीम अद्यापही भितीच्या दडपणाखाली

गोध्रातील दंगलीस आठ वर्षांहून अधिक काळ लोटला असला तरी गुजरातमधील मुस्लीम अल्पसंख्यांकांच्या मनातील भिती व असुरक्षिततेची भावना अद्यापही कमी झालेली नाही. ती कमी व्हायची आणि राज्यात शांतता व सामंजस्याचे वातावरण तयार करायचे तर राज्य सरकारने आपल्या जबाबदाऱ्यांचे पालन नेमकेपणाने करणे जरूरीचे आहे.

गोध्रातील दंगलीस आठ वर्षांहून अधिक काळ लोटला असला तरी त्यामुळे गुजरातेतील मुस्लीम अल्पसंख्याकांच्या मनात निर्माण झालेली भिती व असुरक्षिततेची भावना अद्यापही कायम आहे. दंग्याच्या काळात आपले सर्वस्व लुबाडले गेल्याने देशोधडीस लागलेले हे नागरिक आता आपल्या गावांमध्ये परतू इच्छितात. परंतु तेथे गेल्यानंतर आपले नेमके काय होणार हा प्रश्न त्यांच्यापुढे आहेच. बरं, सध्याप्रमाणे स्थलांतरितांच्या छावण्यांत यापुढेही राहायचे तर त्यांना प्राथमिक शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि रोजीरोटी कमावण्याच्या उद्योगापासून आणखी किती काळ वंचित राहावे लागेल, याची काहीही शाश्वती नाही. सध्या किदीयाड येथील ५१ मुस्लीम कुटुंबे मोडासा येथील छावणीत राहात आहेत. त्याचें ६२ नातेवाईक दंग्यात बळी पडले आहेत. परंतु त्याबद्दलची नुकसानभरपाई मात्र त्यांना उद्यापपावेतो मिळालेली नाही.

गुजरात-राजस्थान सीमेवरील मोडासा गावाबाहेर (साबरकाठा जिल्हा) मुस्लीम निर्वासितांची 'अल् फल्ला नगर' ही छावणी आहे. २००२ साली उसळलेल्या दंग्यानंतर या परिसरात छावण्या उभारल्या गेल्या. त्यापैकी ही एक आहे. दंग्याच्या वेळी झालेल्या पोलीस गोळीबारात गावातील पाच जण ठार झाले, परंतु त्यानंतर मात्र तेथे कोणताही अनुचित प्रकार घडलेला नाही. हे गाव सातशे वर्षांपूर्वी वसले असून, तेथील मुख्य रस्त्याच्या एका बाजूला मुस्लीमांची तर दुसऱ्या बाजूला हिंदूंची

वस्ती आहे, अशी माहिती जमाते इस्लामचे अध्यक्ष शफी मदानी यांनी दिली. १९९५ पासून आमदार असलेले भाजपचे दिलीपसिंह परमार यांनी या माहितीस दुजोरा दिला पण "गावातील मुस्लीम काँग्रेसला तर हिंदू भाजपला मते देतात," अशी पुस्तीही जोडली.

मोडासाची लोकसंख्या नव्वद हजारांच्या घरात असून, त्यात हिंदू-मुस्लीमांचे प्रमाण अनुक्रमे ५५ ते ४५ टक्के आहे. या परिसरातील मुख्य परिवहन व कृषी निर्यात केंद्र म्हणून मोडासाकडे पाहिले जाते. दिल्ली-मुंबईस जोडणाऱ्या सुवर्णत्रिकोणाचा भाग असलेला राष्ट्रीय महामार्ग क्र. ८ येथून वीस कि. मी. अंतरावर आहे. गावातील मुस्लीम प्रामुख्याने ट्रक व लॉय्यांच्या ताफ्यांचे मालक -चालक असून, हिंदू नागरिक शेती व व्यापार करतात. गावापासून काही अंतरावर निर्वासितांच्या नव्या वसाहती उभारल्या गेल्या असून, तेथील एक एकमजली छोटा बंगला हिरव्या रंगाने नुकताच रंगविलेला आहे. त्याचे मालक आहेत गावाचे माजी सरपंच सलीमभाई सिंधी. 'सध्या येथे सुमारे साडेपाचशे मुस्लीम कुटुंबे राहात असून त्यापैकी ५१ किदीयाडची आहेत, असे सांगून ते म्हणाले २००४ मध्ये हे अल फल्ला नगर उभारले गेले पण त्याआधीची दोन वर्षे आम्ही सर्वांनी अक्षरशः उघड्या माळरानावर काढली आहेत.

मोडासाप्रमाणे दाहोड, लुनावाडा, खेडबरमा, गोध्रा व छोटा उदेपूर येथील निर्वासित मुस्लीमांच्या छावण्या आहेत. गृह

गुजरातमध्ये आजमितीस ८१ छावण्या आहेत आणि त्यांना शिक्षण, आरोग्य व अन्य सोयीसुविधा उपलब्ध नाहीत.

खात्याच्या एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या अहवालानुसार, 'जातीय दंग्यांनंतर राज्याच्या तेरा जिल्ह्यातील ७५,५०० अधिक नागरिकांनी स्थालांतर केले. दंग्यात १०४७२ घरे, १२५८८ दुकाने व २७२४ हातगाड्या उध्वस्त झाल्या तर १३३३ दुकाने लुटली गेली.'

२७ फेब्रुवारी २००२ रोजी गोध्रातील काही मुस्लिमांनी रेल्वेने अयोध्येहून परतणाऱ्या हिंदू कारसेवकांचा डबा पेटवून दिल्यानंतर गुजरातेतील दंग्यास तोंड फुटले. हा दंगा तीन आठवड्यांहून अधिक काळ चालला आणि त्यात सुमारे एक हजारजण मारले गेले. त्यावेळी बेपत्ता झालेल्या २२८ जणांना २००९ मध्ये म्हणजे सात वर्षांनंतर 'मृत' म्हणून घोषित करण्यात आले आणि मृतांचा अधिकृत आकडा ११८० वर गेला.

काही कार्यकर्ते व अभ्यासकांच्या मते मात्र हा आंकडा दोन हजारपेक्षा अधिक असून, दंग्यामुळे नऊशे खेडी व दीडशे गावातील किमान दीड लाख लोक बेघर झाले. त्यांच्यासाठी ज्या १२१ मदत छावण्या उभारल्या गेल्या त्यापैकी ५८ एकट्या अहमदाबादेत होत्या. या छावण्यांमध्ये १३२५३२ नागरिकांना आश्रय देण्यात आला होता. त्यापैकी बहुतेक जण आजही तेथेच राहात असून, जिवाच्या भितीने ते आपापल्या गावी परतायला तयार नाही. २००२ मध्ये घडलेल्या हिंसाचाराच्या आठवणी सांगतांना सलीमबाई म्हणाले, 'शेजारच्या खेड्यांमध्ये जाळपोळ सुरु झाल्याच्या बातम्या येऊ लागल्यावर आम्ही

सुमारे १२० बायका-मुले व वृद्धांना दोन टेम्पोमध्ये बसवून सुरक्षितस्थळी धाडण्याचा प्रयत्न केला. परंतु काही अंतर गेल्यावर दंगेखोरांनी दगडफेक करून आम्हाला अडविले आणि टेम्पोतील ७३ जणांना जाळून मारले.'

'एकीकडे हा प्रकार सुरु असतांना दुसरीकडे १०० मुस्लिमांचा आणखी एक जथा किदियाडनजिक शेतांमध्ये लपला होता. त्यापैकीही एकजण दंगेखोरांच्या हाती सापडला. आणि आपल्या सहकाऱ्यांचा ठावठिकाणा त्यांना सांगू न शकल्याने मारला गेला. विशेष म्हणजे या दंग्यात एकूण ७४ जण बळी पडले असतांना पोलिसांच्या हाती मात्र बाराच मृतदेह लागले. उर्वरितांचे नेमके काय झाले, हे अद्याप कळलेले नाही, असे सांगून सलीमबाई म्हणाले, 'माझी पत्नी व मुलाचे मारेकरी उजळ माथ्याने गावात वावरत असतांना मी तिथे परत कसा काय जाऊ शकतो? अनेक निरपराधांचे जीव घेणाऱ्या या मारेकऱ्यांना शोधून काढण्यात आम्हाला कोण मदत करणार आहे?'

अल फला नगरात पिण्याचे पाणी, स्वच्छतागृहे, वीज, रस्ते आणि आरोग्य व शिक्षण सेवांचा साफ अभाव आहे. परंतु तेथील स्थलांतरित याही परिस्थितीशी जुळवून घेण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. या स्थलांतरितांपैकी अनेक जण एकेकाळी शेतकरी, व्यापारी व मालवाहतूकदार म्हणून प्रतिष्ठेचे जीवन जगत होते,

या निर्वासितांना आपल्या गावी वा वस्तीवर परत जाण्याची आजदेखील भिती वाटते आहे.

गुजरात सहकारच्या म्हणण्यानुसार त्यांनी सर्व निर्वासितांना नुकसान भरपाई दिलेली आहे, पण प्रत्यक्षात चित्र असे दिसते की आजही हे लोक उघड्यावर राहात असून सरकारच्या मदतीची घरे बांधण्यासाठी वाट पाहताहेत.

परंतु आता त्यांच्यावर तुटपुंज्या वेतनावर कोणाकडे तरी हरकाम्या गडी वा नोकर म्हणून काम करण्याची वेळ आली आहे. त्यापैकी काहींनी गेल्या काही काळात खाद्य-पेये विक्रीचे छोटे स्टॉल व पानाच्या गाड्या सुरु केल्या आहेत तर अन्य काहीजण वाहनचालक बनले आहेत.

२००२ नंतर आता प्रथमच या वसाहतीतील दहा जण आपली शेती कसण्यासाठी किदीयाडला पोलीस संरक्षणात परतले असले तरी अन्य मंडळींनी मात्र मोदासातच राहाणे पसंत केले आहे. किदीयाडमधील जमीन त्यापैकी काहींनी यापूर्वीच विकली वा हिंदू शेजाऱ्यांना भाडेतत्त्वावर दिली आहे. त्याचे पैसे घेण्यासाठी हे लोक कधीतरी किदीयाडला जातात परंतु अंधार पडण्यापूर्वी मोदासाला परततात.

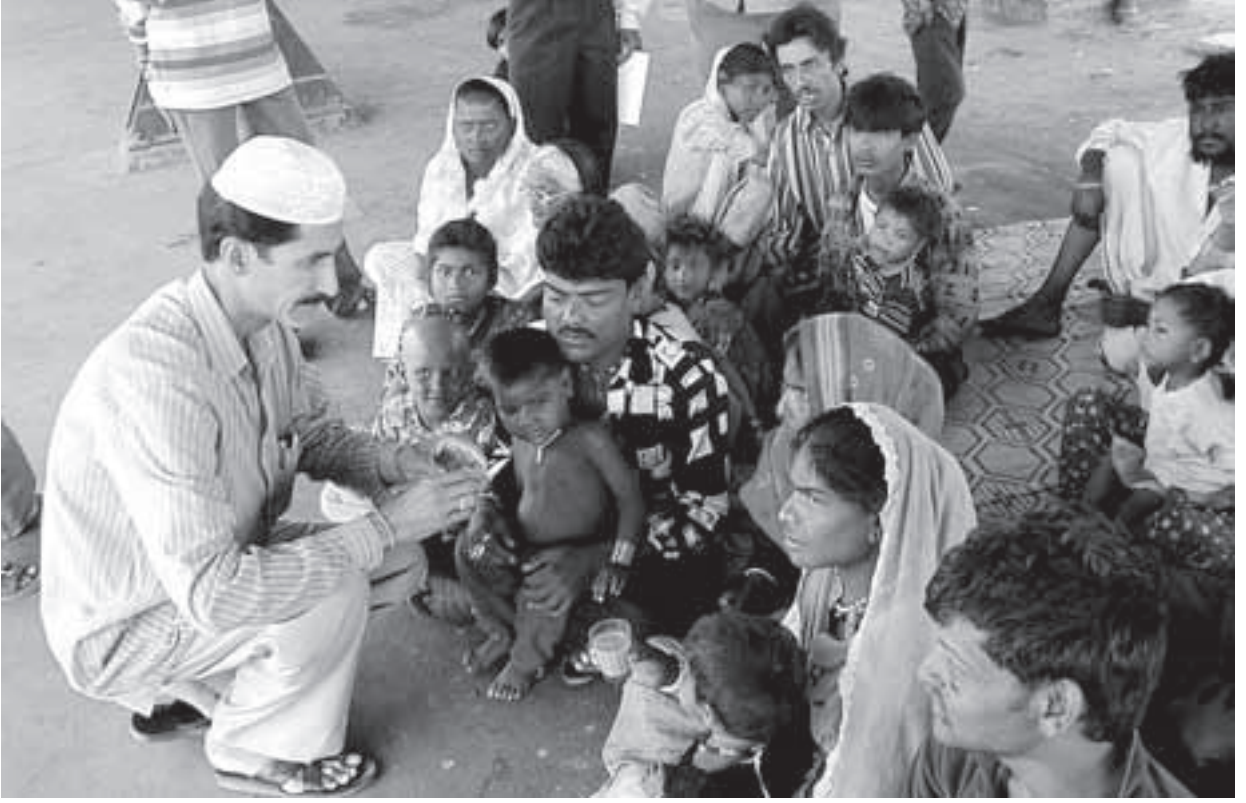
त्यांनी किदीयाडला कायमचे जावे, म्हणून इस्लामी रिलीफ कमिटीने बरेच प्रयत्न केले आहेत परंतु ते अद्यापतरी यशस्वी होऊ शकलेले नाहीत. सध्या हे लोक जेथे राहात आहेत ती जागा आयआरसीच्या मालकीची असून तेथे त्यांना देण्यात आलेली घरे २४ बाय १२ फूट आकाराची आहेत. तेथे कायम राहणे कोणाच्याच दृष्टीने हिताचे नाही परंतु 'गावी परत गेलो तर मारले जाऊ' ही भिती मनात असल्याने कोणीच तेथून हलायला तयार नाही. आता या परिसरात मुस्लीमांची संख्या बरीच वाढली असल्याने किदीयाडच्या स्थलांतरितांना येथेच राहाणे

अधिक सुरक्षित वाटत आहे.

नॅशनल कमिशन ऑफ मायनॉरिटीजच्या सदस्यांनी २००७ साली गुजरातेतील ८१ पैकी १७ स्थलांतरित छावण्यांना भेट दिली होती. त्यावेळी त्यांनी दिलेल्या अहवालानुसार,, २००२ च्या दंग्यानंतर विस्थापित झालेली पाच हजारहून अधिक मुस्लीम कुटुंबे प्राथमिक सोयीसुविधांचा संपूर्ण अभाव असलेल्या छावण्यांमध्येच राहात होती.

विशेष म्हणजे, अशा छावण्या अस्तित्वात आहे, हेच मान्य करण्यास गुजरात सरकारने सातत्याने नकार दिलेला आहे. या छावण्यांमध्ये राहाणारी मंडळी तेथे स्वखुशीने आलेली आहेत अशीच भूमिका सरकारने घेतली असून त्याचे वर्णन एनसीएमने अत्यंत अग्राह्य व बेजबाबदार अशा शब्दात केले आहे.

जे काही घडले ते गुजरातमधील मुस्लीमांनी विसरून जावे आणि पुन्हा आपले नेहमीचे जीवन जगण्यास सुरुवात करावी, असे नेहमी सांगितले जाते परंतु हे बोलणे सोपे असले तरी त्याप्रमाणे वागणे मात्र संबंधित दंगलग्रस्तांच्या दृष्टीने फार कठीण आहे. १९८४ मध्ये देशात जे शीखविरोधी दंगे झाले ते जसे शीख समाज विसरू शकत नाही तसेच गुजरातमधील मुस्लीमही गोधरा दंग्यांच्या आठवणी विसरू शकत नाही. त्यांना योग्य तो न्याय मिळणे हीच काळाची गरज असून तो मिळेपर्यंत त्यांची अस्वस्थता कायमच राहाणार आहे. 'नो पीस विदाउट

गुजरात मधल्या दंगलीला आठ वर्षे होऊनही जवळपास आठ हजार कुटुंबे आजही छावण्यांमध्येच राहात आहेत.

जस्टीस' असे नेहमी म्हटले जाते आणि या दुदैवी प्रकरणास ते तत्व अगदी शब्दशः लागू आहे.

सध्या स्थलांतरितांच्या छावण्यांची सारी जबाबदारी सरकारने नव्हे तर जमाते इस्लामी व जमाते उलेमा ई हिंद सारख्या धार्मिक संघटनांनी घेतली आहे. त्यांनी पुढाकार घेतला नसता तर अनेक मुस्लीमांच्या डोक्यावर तोडकेमोडके छत्रही दिसले नसते. सध्या अहमदाबाद शहराच्या सीमेवर जुहापुरा, रामोल, वतवा व दानी लिंडा अशा चार ठिकाणी पंधरा छावण्या उभ्या असून तेथे साडेसातशे मुस्लीम कुटुंबांनी आश्रय घेतलेला आहे. परंतु त्यांच्या नैमित्तीक गरजांकडे लक्ष देण्यास पालिका अधिकाऱ्यांना मात्र अद्याप वेळ मिळालेला नाही. अर्थात, या कुटुंबांना जी घरे देण्यात आली आहेत ती कोणत्याही कायदेशीर कागदपत्रांची पूर्तता न करता दिली गेली असल्यामुळे त्यांना कायद्याचे संरक्षण नाही. मात्र या 'अधांतरी' व्यवस्थेचे समर्थन करतांना जमाते उलेमा ई हिंदच्या पदाधिकाऱ्यांनी 'स्थलांतरितांना' पक्की घरे मालकी हक्काने दिली गेली तर ती भाड्याने दिली जाण्याची वा विकली जाण्याची शक्यता आहे, असा जो मुद्दा मांडला तो निश्चितच विचार करण्यासारखा आहे.

या घरांची प्रत्यक्ष पाहणी केली तेव्हा तेथे सर्वच प्रकारची अव्यवस्था आढळली. निकृष्ट व सदोष दर्जाचे इलेक्ट्रिक वायरिंग-पावसाळ्यातील गळतीमुळे भिंती व छतांना आलेली ओल,

कोंदट वातावरण आणि पाण्याचे नळ व ड्रेनेज व्यवस्थेचा अभाव यामुळे तेथे राहाणाऱ्यांचे जीवन अधिकच कष्टप्रद व धोकादायक बनलेले आहे.

दरम्यान, काही कर्मठ मुस्लीम गटांनी या वसाहतींमध्ये धार्मिक शिक्षणाचा प्रचार सुरू केल्यामुळे एकूण वातावरणातील तणावही मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. घरात दुरचित्रवाणी संच नको, गाणीबजावणी बंद, महिलांना बुरखा पांघरण्याची तर पुरुषांना दाढी वाढविण्याची सक्ती आणि पाच वेळा नमाज पढण्याचा आदेश अशा गोष्टींमुळे मुस्लीमांमध्ये 'अलगतावाद' वाढण्याची स्पष्ट चिन्हे आहेत. त्यास पायबंद घालायचा तर या समाजास शिक्षण व प्राथमिक नागरी सुविधा प्राधान्याने पुरविल्या गेल्या पाहिजेत असे मत अहमदाबादेतील एक सामाजिक कार्यकर्ते इंदुकुमार जानी यांनी व्यक्त केले आहे. अर्थात त्याची दखल मुख्यमंत्री नरेंद्र मोदी व त्यांचे कडवे 'हिंदुनिष्ठ' सहकारी घेऊ इच्छितात का, हाच तर खरा प्रश्न आहे. त्याचे योग्य उत्तर मिळत नाही तोवर मुस्लीम अल्पसंख्याकांच्या मनातील भिती कमी होणार नाही आणि गुजरातमध्ये शांतता व स्वास्थ्याचे वातावरणही तयार होणार नाही.

■■■

- प्रा. लक्ष्मणराव ढोबळे

पाणीपुरवठा व स्वच्छता मंत्री
महाराष्ट्र राज्य

पाण्याची गुणवत्ता तपासण्यासाठी जिल्हा पातळीवर प्रयोगशाळा

पाण्याची गळती जर आपण थांबवू शकलो नाही तर चाळणीत पाणी साठविण्याचाच प्रकार आहे. एक हजार क्युसेक्स मधले फक्त ३०० क्युसेक्स पाणीच जर लोकांपर्यंत पोहोचत असेल तर मधल्या ७० टक्के गळती व नाशाचा गांभीर्याने विचार केला पाहिजे. ही गळती आपण काढू शकलो तर लोकांना पुरेसे चांगले पाणी पुरवू शकतो.

“पाण्याची गुणवत्ता प्रमाणित करणारी प्रयोगशाळा जिल्हा पातळीवर उभारणे ही पाणीपुरवठा विभागाची जबाबदारी असून नगरविकास आणि ग्रामविकास या दोन खात्यांनी एकत्र येऊन कामी केले तर आपण चांगले पाणी लोकांना देऊ शकतो” असे विचार राज्याचे पाणीपुरवठा व स्वच्छता मंत्री प्रा. लक्ष्मणराव ढोबळे यांनी व्यक्त केले.

इंडियन वॉटर वर्क्स असोसिएशनच्या मुंबई केंद्राने ठाणे येथे ८ जाने. रोजी आयोजित केलेल्या ‘पाणीपुरवठा सेवेचा दर्जा सुधारणे’ या विषयावरील ११ व्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेचे उद्घाटन करताना ते प्रमुख पाहुणे म्हणून बोलत होते. समारंभाच्या अध्यक्षस्थानी ठाणे जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष कपिल

नेताना जे बरेच सांडपाणी त्यातून तयार होते ते आज वाया जात आहे. पिण्याच्या पाण्यापेक्षा या सांडपाण्यावर मिटर बसविले तर लोकांना पाण्याचे गांभीर्य कळेल. शेतीच्या पाण्यासाठी युद्धे सुरु झालेली आहेतच. शेती, पाणी, उद्योग यांच्या पाण्याचा विचार करताना ऑडीटला अधिक महत्व आलेले आहे. पाणी वापराला शिस्त लावणाऱ्या योजना तातडीने उभ्या करणे गरजेचे झाले असून पाण्याचे महत्व पुरुषापेक्षा महिलांना अधिक जाणवले आहे. महिला वणवण हिंडताहेत पाण्यासाठी. मुबलक पाणी असणारा मनुष्य दिवसातून दोनदा आंघोळ करतोय आणि ग्रामीण भागात देव्हारा, देवाचा गाभारा धुवायलाही पाणी नसते अशी परिस्थिती आहे. त्यामुळे विशेषतः शहरांमध्ये पाण्याच्या वापराबाबत जास्त जनजागृती करणे

प्रा. लक्ष्मणराव ढोबळे हे दीपप्रज्वलनाने परिषदेचे उद्घाटन करित असून शेजारी कपिल पाटील, डी. व्ही. पानसे, संजय दहासहस्र, जी. एम. गानला व अन्य मान्यवर.

पाटील हे होते.

येत्या २५ वर्षात पिण्याच्या पाण्याची समस्या मोठी गंभीर होणार असून लोकांना स्वच्छ व चांगले पाणी देणे ही आपली नैतिक जबाबदारी आहे,” असे सांगून प्रा. ढोबळे म्हणाले, “ मुंबई, पुणे नागपूर, औरंगाबाद ही शहरे वाढत असून दाराने नळ आणि घरात संडास ही योजना लोकांपर्यंत

आवश्यक आहे.”

प्रा. ढोबळे पुढे म्हणाले, “ वयाच्या १६ व्या वर्षी शिवाजीला मुजरा करताना अनेक देशमुख-पाटलांनी आपल्या जहागिरीवर पाणी सोडले असे विधान केले जाते. पाणी किती महत्त्वाचे आहे याचे ते विधान निदर्शक आहे. जगातील अनेक देशांनी पाण्याच्या पुर्नवापराचा व ते पुन्हा पुन्हा शुद्ध करण्याचा

सिम्युलेशन तंत्राचा वापर करून पाणीपुरवठा क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणल्याबद्दल सौ. माधुरी मुळे यांचा प्रा. ढोबळे यांच्या हस्ते सत्कार करण्यात आला. त्यावेळी शेजारी डॉ. संजय दहासहस्र, कपिल पाटील, के. एम. एल. मधुर व इतर मान्यवर.

परिषदेच्या प्रारंभी अनौपचारिक चर्चा करताना प्रा. ढोबळे, कपिल पाटील आणि डॉ. दहासहस्र

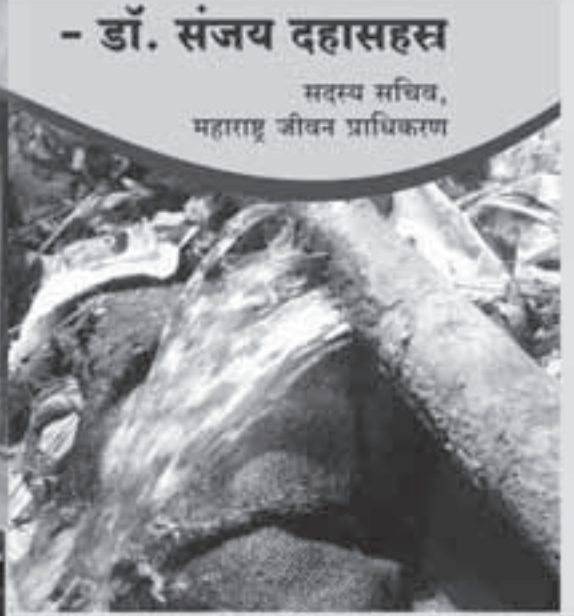
(रिसायकलिंग) खूप विचार करून तसे प्रकल्प उभे केले आहेत. आपण मात्र या विषयात असून फारसे काम केलेले नाही. शिवकालीन पाणीपुरवठा, जलमणी यांसारख्या अनेक योजना पाणी पुरवठ्यासाठी उपयुक्त असून आश्रमशाळा व विद्यालयांना चांगले पाणी देणाऱ्या योजना तातडीने राबविल्या पाहिजेत. पाण्याची गळती जर आपण थांबवू शकलो नाही तर चाळणीत पाणी साठविण्याचाच प्रकार आहे. एक हजार क्युसेक्स मधले फक्त ३०० क्युसेक्स पाणीच जर लोकांपर्यंत पोहोचत असेल तर मधल्या ७० टक्के गळती व नाशाचा गांभीर्याने विचार केला पाहिजे. ही गळती आपण काढू शकलो तर लोकांना पुरेसे चांगले पाणी पुरवू शकतो.

पाणी आणि उजेड या बाबतीत आपण जगात श्रीमंत आहोत. अरब राष्ट्रांचे व्यवस्थापन आदर्श अशा प्रकारचे आहे आणि आपल्याकडे चिंता करावी असे पाणलोट आहेत. राजकारणातील माणसे खरे बोलण्यापेक्षा लोकांना बरे वाटेल असे बोलतात, त्यामुळे अनेक नवनवीन प्रश्न निर्माण होऊन मूळ समस्याही सुटत नाहीत.

■■■

- डॉ. संजय दहासहस्र

सदस्य सचिव,
महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण

**महाराष्ट्राच्या पाणीपुरवठा
केंद्रातील गळत्या-
सुजल निर्मल
अभियान एक वरदान**

स्वित्झर्लंडमधील नामवंत जलतज्ज्ञ डॉ. फाल्कन मार्क यांनी एखाद्या भूमीचे सुजलाम्, सुफलाम् होण्यासंबंधीचे काही जगविख्यात नियम व निकष तयार केले आहेत. त्याप्रमाणे एखाद्या देशामध्ये जर प्रती व्यक्ती १७०० घनमीटर प्रतिवर्ष एवढे पाणी उपलब्ध असेल तर तो प्रदेश वैभवशाली होतो असे म्हटले आहे आणि १००० ते १७०० घनमीटर प्रतिव्यक्ती प्रतिवर्ष पाणी उपलब्धता असेल तर तो भूप्रदेश सुजलाम् सुफलाम् होऊ शकतो. मात्र हेच प्रमाण एक हजार घनमीटर प्रतिव्यक्ती असेल तर त्याला पाण्याची चणचण जाणविणारा

डॉ. संजय दहासहस्र

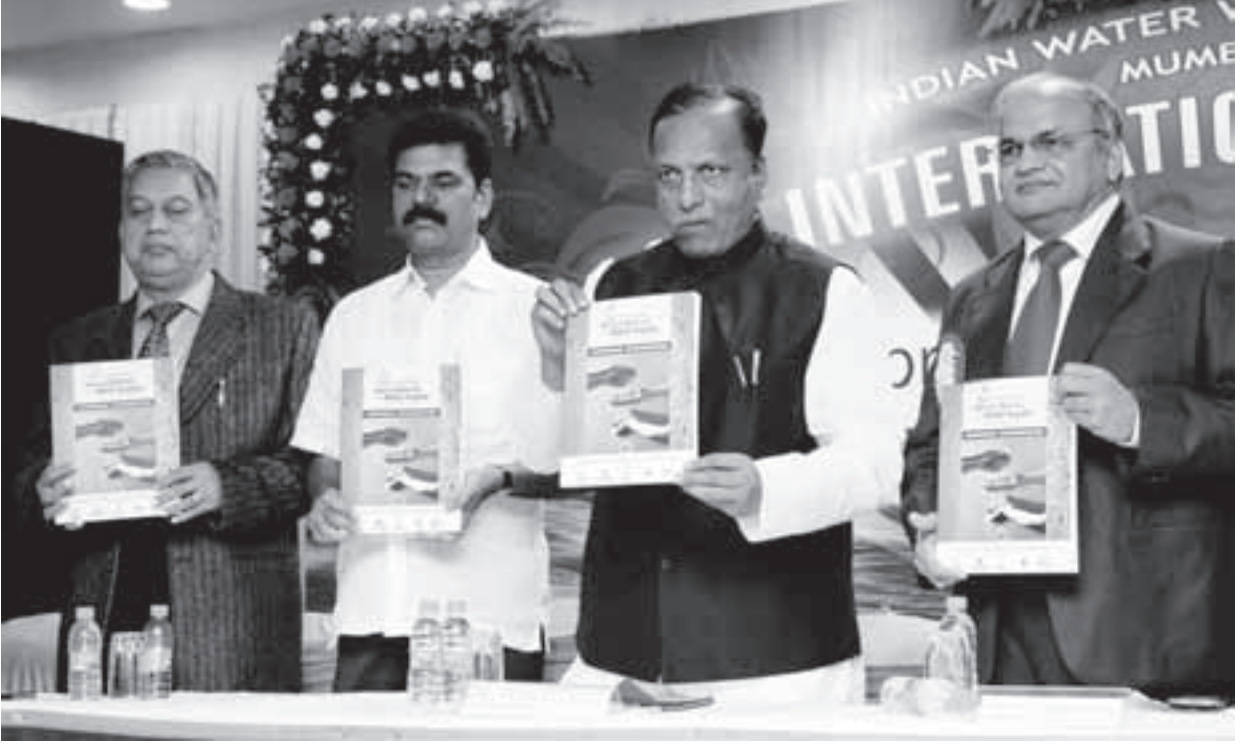
प्रदेश असे म्हणतात. सध्या भारताचे हे प्रमाण १८३० घनमीटर एवढे आहे व महाराष्ट्राचा विचार केला तर हे प्रमाण १३६० घनमीटर एवढे आहे. त्यामुळे देशातील जलतज्ज्ञांनी असे भाकीत केले आहे की २०५० पर्यंत भारत हे राष्ट्र पाण्याचा तुटवडा असलेल्या वर्गवारीत मोडणार आहे. या पाणी समस्येची

झळ अन्नधान्य उत्पादन, तिची स्वयंपूर्णता यासह पिण्याच्या पाण्यालाही जाणवणार आहे.

या पार्श्वभूमीवर पाण्याचा वापर अत्यंत काटकसरीने व विचारपूर्वक करून भावी पिढ्यांसाठी ही संपत्ती राखून ठेवणे गरजेचे आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात पाण्याचे महत्त्व जाणून केंद्र व राज्य सरकारांनी मोठ्या प्रमाणावर निधी विशेषतः पिण्याच्या पाण्यासाठी उपलब्ध करून दिल्यामुळे आज देशातील ९४ टक्के जनतेला पिण्याचे पाणी विविध मार्गांनी उपलब्ध होते आहे. सध्या जरी भारतातील जनतेला ५७ ते १६० लिटर पाणी प्रतिदिनी प्रतिव्यक्ती उपलब्ध होत असले तरी सुद्धा झोपडपट्टीत राहणाऱ्या गरीब लोकांना मात्र हे प्रमाण २७ लिटर्स प्रतिव्यक्ती प्रतिदिन एवढे कमी आहे. त्यामुळे आपल्या देशातील बालमृत्यूचे प्रमाण हजारी ३८ एवढे आहे व त्याची तुलना आफ्रिकेतील काही गरीब व मागास देशांशीच होऊ शकते. ही गोष्ट आपल्या व महाराष्ट्रासारख्या प्रगतशील राज्याच्या दृष्टीने निश्चितच भूषणास्पद नाही.

पिण्याच्या पाण्याच्या दृष्टीने विचार केला असता देश व महाराष्ट्राची स्थिती जवळपास सारखीच आहे. सगळ्या गावांना व शहरांना पाईपद्वारे जरी पाणीपुरवठा होत असला तरी बहुतेक सर्व पाणी पुरवठा केंद्र २५ वर्षांपेक्षा अधिक जुनी झालेली आहेत. घरगुती नळजोड्या २५ ते ४० टक्केच आहेत. स्टॅन्डपोस्टचे प्रमाण (सार्वजनिक नळखांबे) जास्त आहे. . देखभाल दुरुस्तीचा खर्च पाणीपट्टीतून मिळणाऱ्या उत्पन्नापेक्षा जास्त आहे आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे उत्पन्न मिळत नाही अशा गळती होणाऱ्या बेहिशेबी (एनआरडब्ल्यू-नॉन रेव्हेन्यू वॉटर) पाण्याचे प्रमाण जवळपास ३० ते ६० टक्के असे प्रत्येक शहरामध्ये आहे. तसेच पाणी पुरवठ्याचे तास काही मिनिटे ते कमाल तीन तास एवढे आहे. अकोला येथे सात दिवसातून एकदा पाणीपुरवठा होतो. औरंगाबाद शहरात पाणी गळतीचे प्रमाण प्रचंड म्हणजे ५८ टक्के आहे. बुलढाणा, देऊळगाव राजा यांना दर तीन दिवसातून एकदा पाणीपुरवठा होतो आहे. सांगली जिल्ह्यातील रांजणी, नांदेड जिल्ह्यातील कंदहार, अमरावतीमधील नांदगाव, देऊळगाव राजा, सिंदखेडा, यवतमाळमधील माळपठार, चंद्रपूरमधील वरोरा व चंद्रपूर या गावांना तीन-चार दिवसांतून एकदा पाणीपुरवठा होतो आहे. अशी टंचाईची स्थिती यंदा राज्यातील अनेक गावांची आहे.

देशातील व राज्यातील पाणीपुरवठा केंद्राची जी दुरावस्था आहे त्यामागील कारणांचा शोध घेतला असता असे लक्षात आले की-

परिषदेनिमित्त काढण्यात आलेल्या तांत्रिक निबंध पुस्तिकेचे प्रकाशन करताना
प्रा. ढोबळे, कपिल पाटील, संजय दहासहस्र आणि डॉ. माधुर.

१) आम्ही ग्राहकाभिमुख व व्यावसायिक दृष्टिकोन ठेवून पाणीपुरवठा करित नाही.

२) जागतिक पातळीवर अवलंबण्यात येणारे यशस्वी पाणीपुरवठ्याचे मार्ग व जलव्यवस्थापन पद्धती आम्ही अवलंबित नाही.

३) खासगी लोक व संस्था यांचा सहभाग हा जलव्यवस्थापनात अनिवार्य आहे. त्याकडे मात्र आमचे दुर्लक्ष होत आहे.

४) पाण्याचा हिशेब ठेवण्याची, ते व्यवस्थित मोजण्याचे नवे तंत्रज्ञान स्वीकारून तो हिशेब काटेकोरपणे आम्ही ठेवित नाही.

५) बहुतेक सर्व शहरातील महानगरपालिका व नगरपालिका या कर्जबाजारी असून लोक वर्गणी भरण्यास त्या सक्षम नसल्याने त्यांना पुरेसे शासकीय अनुदान पाणीपुरवठा योजना उभी करण्यासाठी मिळत नाही. त्यामुळे राज्यातील जवळपास ५० शहरांच्या पाणीपुरवठा योजना रेंगाळल्या आहेत.

या सर्व अडचणींवर मात करून पाणीपुरवठा केंद्र सुस्थितीत आणण्यासाठी महाराष्ट्रातील आघाडी सरकारने

अतिशय कल्पक व अत्यंत प्रभावी असा महाराष्ट्र सुजल व निर्मल अभियान हा नवा कार्यक्रम हाती घेतला आहे. अशा प्रकारचा कार्यक्रम भारतात प्रथमच होत असून सर्व देशवासीयांचे लक्ष त्याकडे लागलेले आहे. या कार्यक्रमांतर्गत पाणीपुरवठ्या व्यतिरिक्त भूमीगत गटार योजना, संडास बांधणे कार्यक्रम तसेच घनकचरा व्यवस्थापन यांसारखे कार्यक्रम समाविष्ट करण्यात आले आहेत. हा कार्यक्रम तीन टप्प्यात राबविला जाणार आहे.

प्रथम टप्प्यामध्ये राज्यातील सर्व शहरांची सध्यांची स्थिती काय आहे हे पाहून सध्या आपण कुठे आहोत याची निश्चिती (बेसलाईन पॅरामीटर) केली जाणार आहे व त्याप्रमाणे सुस्थितीकडे जाण्यासाठी नेमके काय करावयाचे याचा कृती आराखडा तयार केला जाणार आहे. हा अभ्यास करताना असे आढळून आले की अनेक गावांचे व शहरांची पाणी पुरवठ्याचे नकाशे सुद्धा तयार केलेले नाहीत. (हीच अवस्था देशातील सर्व महानगरे व शहरांची आहे.) त्या अडचणींवर मात करण्यासाठी जागतिक स्तरावरील नकाशे बनविण्याचे तंत्रज्ञान वापरून उपग्रह छायाचित्रे व रिमोट सेन्सिंग यांचा वापर करून

डीजिटल नकाशे तयार करण्याचे काम सध्या वेगाने चालू आहे. याच नकाशावर पाणी पुरवठ्याच्या जलवाहिन्या, जलशुद्धीकरण केंद्रे, पाणी पुरवठ्याचे उद्भव व स्रोत यांची प्रथम मांडणी करण्यात येणार आहे. अशा प्रकारच्या जिओग्राफीक इन्फर्मेसन सिस्टीम वापरून तयार केलेल्या नकाशांवर नगरांमधील प्रत्येक घर अन् घर दिसणार आहे. या प्रत्येक घराला एक ओळख क्रमांक दिला जाणार आहे व सर्व शहरातील सर्व ग्राहकांचे सर्वेक्षण करून पाणीबिलाची तसेच मिटरच्या माहितीचा एक जिओडाटाबेस तयार करण्यात येणार आहे. याच ओळख क्रमांकावर शहरातील प्रत्येक घराची सांडपाणी स्वच्छता, मलनिःस्सारण व घरपट्टीची सुद्धा माहिती गोळा करून त्याचा डाटाबेस केला जाणार असून त्यातून राज्यात ई गव्हर्नन्सची नवीन सुरुवात होणार आहे.

सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे प्रत्येक शहराच्या पाणी व्यवस्थेचे स्वतंत्र असे सिम्युलेशन मॉडेल (हायड्रॉलिक) तयार करण्यात येणार असून त्याचे काम सुरू झाले आहे. या मॉडेलचे वैशिष्ट्य म्हणजे शहरातील अजस्र जलवाहिन्यांच्या जाळ्यामधून नेमकी कुठल्या पाईपांमध्ये गळती आहे हे शोधून काढणे नवीन तंत्रज्ञानामुळे सहज शक्य होणार आहे. सांगावयास आनंद वाटतो की हे नवीन तंत्रज्ञान महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणाच्या अभियंत्यांनी स्वतः प्रथमच शोधून काढलेले आहे व यासाठी त्यांना केंद्र शासनाचा नागरी पाणीपुरवठा विभागाचा 'अर्बन वॉटर अॅवॉर्ड २००८' पुरस्कार मिळाला आहे. हेच तंत्रज्ञान वापरून प्रगतशील देशांनी त्यांच्या पाणीपुरवठ्यात कशी सुधारणा करावी याचा मार्ग खुला झाला असल्याने याच तंत्रज्ञानास अमेरिकेतील बाल्टीमोर येथील समारंभात महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणास 'बीई एक्सलन्स अॅवॉर्ड २००८' मिळाले आहे. हा प्रथम टप्पा २०१२ पर्यंत पूर्ण करावयाचा असून राज्य शासनाने ७१ शहरांसाठी योजना मंजूर केल्या आहेत. त्यातील ४१ शहरांमध्ये हे काम जोमाने सुरू झाले आहे.

दुसरा टप्पा २०१२ ला सुरू होऊन २०१७ पर्यंत चालणार आहे. या टप्प्यात शहरातील सर्व जुन्या जलवाहिन्या बदलणे, त्या नव्याने टाकणे आणि जुने गळत्या होणारे व्हॉल्व बदलणे आणि ग्राहकांना मिटर बसविणे इत्यादी कामे हाती घेण्यात येणार आहेत. या टप्प्यात पाणीपट्टी वसुली ८० टक्क्यांच्या पुढे नेण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे.

तिसरा टप्पा २०१७ पासून चालू होणार आहे. या टप्प्यात शंभर टक्के मीटर्स बसविणे व वसुलीचे प्रमाण ९५ ते १०० टक्के करण्याचे संकल्पित आहे. तसेच प्रत्येक पाणीपुरवठा

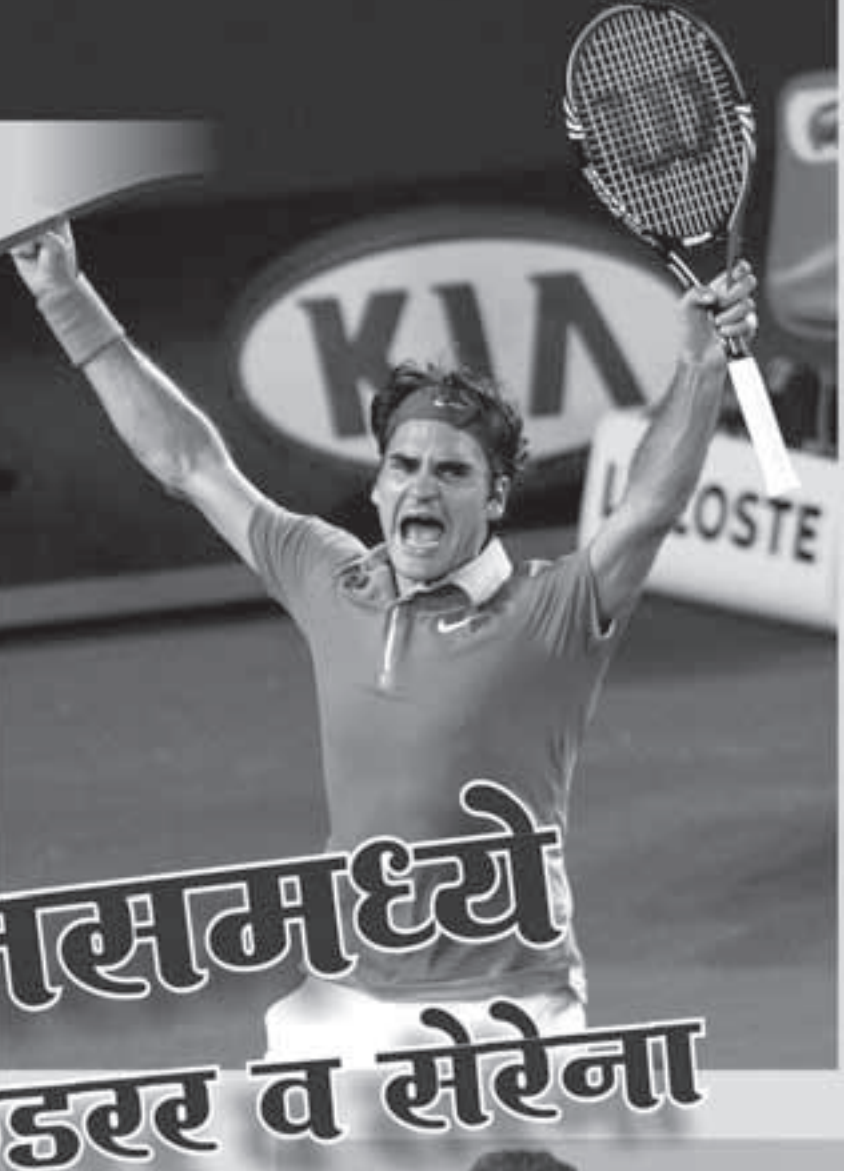
महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणाचे सदस्य सचिव डॉ. संजय दहासहस्र यांचा प्रा. लक्ष्मणराव ढोबळे शाल घालून सत्कार करताना.

केंद्रासाठी 'स्काडा' यंत्रणा वापरून सर्व पाणीपुरवठा केंद्रे २४ बाय ७ या प्रणालीमध्ये आणण्याचे निश्चित करण्यात आले आहे. अशा रीतीने हा कार्यक्रम महाराष्ट्रातील पाणीपुरवठा केंद्रे जागतिक स्तरावर नेण्यासाठी कटिबद्ध करण्यात आला आहे.

कुठल्याही देशाची श्रीमंती ही त्या देशाजवळ असलेल्या अर्थसाठ्यावरून निश्चित होत नसून त्या देशाजवळ ज्ञानभांडार किती आहे यावरून निश्चित होते. सर्व प्रगतदेश प्रत्येक क्षेत्रात एक सिस्टीम प्रणाली निर्माण करून त्या चौकटीत काम करतात. त्यात व्यक्तिमहात्म्य नसते. आपल्या देशात नेमके याच्या उलट चित्र आहे. मात्र सुजल निर्मल अभियानांतर्गत प्रगत राष्ट्रांच्या तुल्यबळ अशी व्यवस्था महाराष्ट्र शासन करीत आहे. हेच या कार्यक्रमाचे वैशिष्ट्य आहे.

■■■

- मुकुंद मोघे
पुणे

टेनिसमध्ये
फेडरर व सेरेना

तर क्रिकेटमध्ये
भारतच
अव्वल

‘एशियन जायंटस्’ म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या श्रीलंका संघापाठोपाठ सर्वदृष्ट्या दुबळ्या असलेल्या बांगला देश संघाविरुद्धची कसोटी मालिकाही अगदी सहज जिंकून महेंद्रसिंह धोनीच्या नेतृत्वाखालील भारतीय संघाने गेल्या महिन्यात कसोटी क्रिकेटच्या जागतिक क्रमवारीतील आपले अव्वल स्थान कायम राखले. तमाम भारतीय क्रिकेटशौकिनांना अभिमान वाटावा अशी ही कौतुकास्पद कामगिरी बजावण्यात खुद्द कर्णधार धोनी, गौतम गंभीर, अमित मिश्रा व सुरेश रैना या ‘यंग ब्रिगेड’ प्रमाणे सदाबहार सचीन, ग्रेट इंडियन वॉल राहुल द्रविड व झहीरखान या बुजुर्ग त्रिकुटाचाही लक्षणीय

की काय, चितगांव येथील पहिल्या कसोटीत यजमान संघाने बलवान भारतीय संघाचा पहिला डाव फक्त २४३ धावांत गुंडाळला होता. ही माफक धावसंख्याही भारत गाठू शकला ते केवळ सचीनच्या नाबाद शतकाच्या बळावर. कसोटीतील हे ४४ वे शतक झळकावून संघाची अब्रु सावरतांना सचीनने १३ हजार कसोटी धावांचा पल्लाही पार केला. विशेष म्हणजे या कामगिरीवर आणखी एक कळस चढविताना त्यांने मिरपूर कसोटीत आपल्या ४५ व्या शतकाची नोंद केली आणि बांगलादेश संघाच्या आव्हानातील हवाच काढून घेतली. त्याच्या या पराक्रमापासून स्फूर्ती घेत मग जुन्या-जाणत्या राहुल द्रविडनेही एक शतक ठोकून घेतले आणि जलदगती

बांगला देशाविरुद्धच्या सामन्यात झहीर खानने विकेट घेऊन विजयश्री खेचून आणली.

वाटा राहिला.

खरे तर बांगला देशाविरुद्ध भारत ही कसोटी मालिका म्हणजे असमानातील लढत होती. कसोटी क्रिकेटचा दर्जा मिळाल्यानंतर गेल्या दशकभरात झिंबाव्वेविरुद्धचा एकमेव विजय वगळता बांगला देश संघाला आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात अक्षरशः काहीही करून दाखविता आले नाही. परंतु ‘अपनी गली मे कुत्ता शेर’ या न्यायाने यावेळी मायदेशात खेळतांना त्या संघाचे खेळाडू काही चांगली कामगिरी करून दाखवतील अशी अपेक्षा होती. त्याची किंचीत पूर्तता करण्यासाठी म्हणून

गोलंदाज झहीरखानने मिरपूरमध्ये दहा व दोन कसोटींच्या या मालिकेत एकूण १५ बळी नोंदवून संघाला विजयश्री मिळवून दिली.

या मालिकेत भारताचे युवराजसिंग, श्रीशांत व हरभजन हे भरवशाचे त्रिकुट मात्र साफ अपयशी ठरले तर बांगलादेशच्या तमिम इक्बाल, मुशाफिरकर व महंमदउदौला या त्रिमूर्तीने अगदी अनपेक्षितपणे तडाखेबंद शतके नोंदवून आपल्या चाहत्यांना थोडा दिलासा दिला.

तिरंगी स्पर्धेत श्रीलंका अजिंक्य

तिरंगी स्पर्धेत श्रीलंका अजिंक्य बांगलादेश कसोटी मालिकापूर्वी खेळल्या गेलेल्या एक दिवसीय सामन्यांच्या तिरंगी स्पर्धेत भारतीय संघाची कामगिरी साफ निराशाजनक झाली. तेथे बाजी मारली ती श्रीलंका संघाने. यजमान बांगलादेश व भारत या दोन्ही प्रतिस्पर्ध्यांना नामोहरम करून त्या संघाने अजिंक्यपद तर संपादलेच पण भारतात नुकत्याच झालेल्या पराभवाचा बदलही घेतला.

या तिरंगी स्पर्धेत श्रीलंकेकडून सलामीवीर दिलशान कर्णधार सांगकारा व जयवर्धने या तीन अजिंक्य फलंदाजांनी आपल्या लौकिकास साजेसा खेळ केला. त्यांच्या भरभक्कम फलंदाजीस कुलशेखरा व वेलिंगेदरा या अननुभवी पण गुणी गोलंदाजांची उत्तम साथ मिळाली.

बांगलादेशचा संघ अपेक्षेप्रमाणे या स्पर्धेतील चारही सामन्यांत पराभूत झाला तर युवराज हरभजन व झहीरच्या

सुमार खेळामुळे धोनी आणि कंपनीच्या पदरीही निराशाच आली.

ऑस्ट्रेलियाने पाकला नमविले

वेस्ट इंडिजप्रमाणे पाकिस्तानलाही कसोटीप्रमाणे एक दिवसीय सामन्यांच्या मालिकेतसुद्धा अगदी सहजी नमवून रिकी पॉन्टिंगच्या ऑस्ट्रेलिया संघाने आपल्या विजयी

वाटचालीचा 'जुना सुर' पुन्हा एकवार पकडला आहे.

या मालिकेसाठी महंमद युसूफच्या नेतृत्वाखालील पाकिस्तानी संघ ऑस्ट्रेलियात दाखल झाला तेव्हा तो चांगलाच बलवान असल्याचे प्रशस्तीपत्र पॉन्टिंगकडून त्यास मिळाले होते. परंतु प्रत्यक्ष मैदानावर मात्र पॉन्टिंग वर त्याच्या नव्या-जुन्या सहकाऱ्यांनी पाकिस्तानची अक्षरशः ससेहोलपट केली आणि तीन कसोटीप्रमाणे पाच एकदिवसीय सामन्यांतही त्या संघाचे पार बारा वाजविले.

खरे तर युनिसखान-शाहिद आफ्रिदी-अकमल बंधू, महंमद असीफ, उमर गुल आणि सलमान बट्ट अशा जबरदस्त अनुभवी खेळाडूंचा ताफा हाताशी असतांना कर्णधार महंमद युसूफने या ऑस्ट्रेलिया दौऱ्यात खूपच चांगली कामगिरी बजावणे अपेक्षित होते. परंतु कदाचित संघातील बेदिली व अंतर्गत सत्तास्पर्धेने तो इतका भांबावला होता की कर्णधार म्हणून तर सोडाच पण उत्तम फलंदाज म्हणूनही तो अजिबात चमक दाखवू शकला नाही. त्याउलट पॉन्टिंगने कसोटी मालिकेत चकक एक द्विशतक फटकावून आपला वैयक्तिक दबदबा तर प्रस्थापित केलाच पण शौन मार्श, रियॉन हॅरिस, बोरलिंगर, हॉवरिट्झ व कॅमेरून व्हाइट अशा नवयुवकांना प्रकाशात येण्याची संधी देऊन संघाची उत्तम फेरबांधणी करण्यातही यश

मिळविले.

इंग्लंड - द. आफ्रिका बरोबरी

दक्षिण आफ्रिकेच्या दौऱ्यात फारसा समाधानकारक खेळ न करताही अँग्रेज्यु स्ट्रेसच्या नेतृत्वाखालील इंग्लीश संघाने तेथील कसोटी मालिका अनिर्णित राखण्यात अगदी अनपेक्षितपणे यश मिळविले. चार सामन्यांच्या या मालिकेतील दोन सामने इंग्लंडचा संघ अनिर्णित राखू शकला ते मुख्यतः फिरकी गोलंदाज स्वान व जलदगती गोलंदाज ओनियन या तळाच्या फलंदाजांनी केलेल्या चिवट, झुंझार खेळामुळेच ! मॉरकेल व स्टेन यांच्या भेदक मान्यापुढे पीटर्सनसारखे खंदे फलंदाज निष्प्रभ ठरत असतांना या जोडीने कॉलिंगवूडपासून स्फूर्ती घेत दोन सामन्यांची शेवटची चक १०-१२ षटके खेळून काढण्याचा पराक्रम गाजविला आणि आपल्या संघाने पहिला कसोटी जिंकून मिळविलेलेली आघाडी शेवटच्या जोहान्सबर्ग कसोटीपर्यंत टिकवून धरली. जोहान्सबर्गमध्ये मात्र इंग्लंडचे दोन्ही डाव अनुक्रमे १८० व १८९ धावांत उखडून द. आफ्रिकेच्या खेळाडूंनी विजयश्री प्राप्त केली आणि मालिकेत बरोबरीही साधली.

भरवशाच्या कॅलिसप्रमाणे खुद्द कर्णधार स्मिथने झळकावलेली दोन दणदणीत शतके आणि डीव्हीलर्स, अमला व बाहुचरने आलटून-पालटून केलेली झकास फलंदाजी हे या मालिकेचे वैशिष्ट्य ठरले. या मालिकेत इंग्लीश संघास केविन पीटर्सनकडून फार अपेक्षा होत्या, पण या खेळाडूला एकही चांगली खेळी करून दाखविता आली नाही. त्या तुलनेत सलामीवीर कुक-बेल व कॉलिंगवुड या कमी गुणवान मानल्या जाणाऱ्या फलंदाजांनी मात्र खूपच समाधानकारक बजावली आणि संघाची इभ्रत टिकवून धरली.

ही मालिका जिंकली असती तर कसोटी संघांच्या जागतिक क्रमवारीत आत्ता भारतीय नव्हे तर द. आफ्रिका संघ अव्वल स्थानी दिसला असता, हे येथे आवर्जून नमूद केले पाहिजे.

रणजी करंडक

मुंबईकडेच

रणजी करंडक विजेतेपदाची मक्तेदारी

मुंबईच्या संघाने याही वर्षी टिकविली आहे, या स्पर्धेच्या उपांत्य फेरीत बलवान दिल्ली संघास तर अंतिम लढतीत कर्नाटक संघास नमवून मुंबईकर खेळाडूंनी आपल्या संघाच्या नावावर तब्बल ३९ वे जेतेपद जमा केले. अर्थात ते मिळण्यापूर्वी त्यांना गोलंदाजांना साथ देणाऱ्या म्हैसूरच्या खेळपट्टीवर यजमान कर्नाटक संघाला अतिशय कडवी झुंज द्यावी लागली. त्या सामन्यात मुंबईचा पहिला डाव विनयकुमार (६१ धावात ४ बळी) व मिथुन (५६ धावांत ३ बळी) यांच्या अचूक मान्यापुढे फक्त २३३ धावांत गुंडाळला गेला होता. विजय सामंतचे (६७) अर्धशतक हीच काय ती मुंबईच्या त्या डावाची एकमेव जमेची बाजू होती. परंतु फलंदाजीतील हे अपयश नंतर मुंबईच्या आविष्कार साळवी (३ धावांत ५ बळी) व धवल कुलकर्णी (५२ धावांत ३ बळी) या गोलंदाजांनी साफ धुवून टाकले आणि कर्नाटकचा डाव १३० धावांतच उखडला. त्यांच्या कामगिरीमुळे पहिल्या डावात मिळालेली १०३ धावांची आघाडीच नंतर मुंबईच्या पथ्यावर पडली आणि दुसऱ्या डावात त्यांनी २३४ धावांची मजल मारून कर्नाटकपुढे विजयासाठी ३३७ धावा करण्याचे आव्हान ठेवले.

हे आव्हान पेलण्याचा प्रयत्न करतांना मनीष पांडेने १४४ धावांची झंझावाती खेळी केली पण अखेर अनुभवी आगरकरच्या प्रभावी गोलंदाजीमुळे कर्नाटकचा डाव ३३१ धावांतच आटोपला आणि अवघ्या एका षटकाराच्या फरकाने मुंबईस विजेतेपद मिळाले.

रणजी विजेता मुंबई संघ

वाढविण्याचे आवाहन केले आहे.

हॉकीपटूंचे बंड

आपल्याकडे क्रिकेटपटूंचे जेवढे फाजिल लाड होतात त्याच्या एक शतांशानेही आपण अन्य खेळांची मैदाने गाजविणाऱ्या खेळाडूंकडे पाहात नाही. या अक्षम्य दुर्लक्षामुळे संतप्त होऊन गेल्या महिन्यात आपल्या हॉकीपटूंनी चक्र बंडाचा पवित्रा घेतला आणि विश्वकरंडक स्पर्धेच्या सराव शिबीरावर बहिष्कार टाकला. कर्णधार राजपालसिंह सह संघातील सर्व बावीस अव्वल खेळाडू तर या बहिष्कारात सामिल झाले होतेच पण 'नो पे नो प्ले' ही त्यांची घोषणा न्याय्य असल्याने राखीव युवा खेळाडूंनीही त्यास पाठिंबा दिला होता. राष्ट्रकुल क्रीडा स्पर्धा तोंडावर आलेल्या असतांना राष्ट्रीय संघाचे प्रतिनिधीत्व हॉकीपटूंना त्यांच्या मानधनाची थकबाकी व अन्य भत्ते मिळू नयेत आणि ते मिळण्यासाठी त्यांना आंदोलन करावे लागवे, हा धक्कादायक प्रकार साऱ्या भारतीय क्रीडा क्षेत्रासाठीच लाजिरवाणा होता. आता ऑलिम्पिक असोसिएशनचे अध्यक्ष सुरेश कलमाडी यांनी संघाच्या प्रायोजकांकडून (सहारा इंडिया) मिळालेले एक कोटी रुपये वाटून अस्वस्थ हॉकीपटूंना शांत केले असले तरी ही शांतता वाढापूर्वीचीही असू शकते.

दरम्यान, पुरुष हॉकीपटूंप्रमाणे महिला हॉकीपटूंनीही पैशासाठी धरणे धरले असून, हॉकी इंडियाचे पदाधिकारी दाद देत नाहीत हे लक्षात येताच देशभरच्या हॉकीशौकिनांनाच पैसे

क्विल्ट्जर्सची हेनिनवर मात

दोन-तीन वर्षांच्या अवधीनंतर आंतरराष्ट्रीय टेनिसमध्ये पुनरागमन करणाऱ्या किम क्विल्ट्जर्स व जस्टिन हेनिन यांनी ब्रिस्बेन इंटरनॅशनल ची अंतिम फेरी गाठून सर्वांनाच चकित केले आहे. ही अंतिम लढत क्विल्ट्जर्सने ६-३, ४-६, ७-६ अशी जिंकून आपले अमेरिकन ओपनचे विजेतेपद 'फ्ल्युक' नव्हते ते सिद्ध केले तर तीन वर्षांच्या ब्रेक नंतर आपण पूर्वीइतक्याच जोमाने खेळू शकतो, हे हेनिनने दाखवून दिले. बेल्जियमच्या या दोन्ही खेळाडू म्हणजे महिला टेनिस क्षेत्राचे मोठे आकर्षण आहेत यात शंकाच नाही.

कतार ओपनमध्ये डेविडेन्को अजिंक्य

रशियाचा निकोलाय डेविडेन्को सध्या चांगलाच भरात असून, करात ओपन टेनिस स्पर्धेत रॉजर फेडरर व रॅफेल नदाल या दोन्ही सुपर स्टार्स वर मात करण्याचा पराक्रम त्याने गाजविला आहे. या स्पर्धेतील अंतिम सामन्यात पहिला सेट ६-० असा जिंकून नदालने विजेतेपद जिंकण्याच्या दिशेने पाऊल टाकले होते. परंतु झुंझार खेळासाठी प्रसिद्ध असलेल्या डेविडेन्कोने पुढील दोन सेट ७-६, ६-४ असे जिंकत अखेर त्याला उपविजेतेपदावरच समाधान मानायला लावले.

ऑस्ट्रेलियन ओपनला प्रारंभ

नव्या वर्षाच्या पहिल्या ग्रॅंड स्लॅम स्पर्धा 'ऑस्ट्रेलियन ओपन' मेलबर्न येथे आता अगदी निर्णायक टप्प्यावर पोचली आहे. अनेक अनपेक्षित व खळबळजनक निकालांसाठी प्रसिद्ध असलेल्या या खडतर स्पर्धेत रशियाची मारिया शारापोवा, व गेल्या ऑस्ट्रेलियन ओपन मध्ये फेडररला हरवून अजिंक्य ठरलेला रॉबिन सोदरलिंग यांचे आव्हान पहिल्याच फेरीत

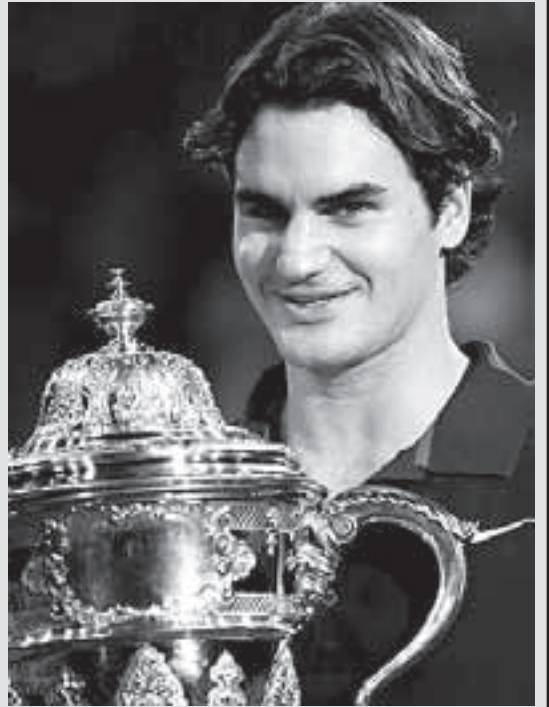
संपुष्टात आले तर बेल्जियमची 'सुपर मॉम' किम क्लिन्जर्सही दुसऱ्या फेरीत बाद झाली. तिला नमविणाऱ्या रशियाच्या नादिया पेत्रोवाने नंतर 'फ्रेंच ओपन' विजेत्या स्वेटलाना कुत्झिनोत्सोवासही हरविले व स्पर्धेची उपांत्यपूर्व फेरी गाठली. तेथे मात्र तिची घोडदौड 'कम बॅक क्विन' जस्टिन हेनिने रोखली. अर्थात गेली दोन वर्षे जागतिक क्रमवारीत अव्वलस्थानी असलेल्या सेरेना विल्यम्सच्या घणाघातील खेळापुढे मात्र हेनिनची फारशी मात्रा चालली नाही आणि अखेर तिला उपविजेतेपदावरच समाधान मानावे लागले. महिला गटाची अंतिम लढत ६-४, ३-६, ६-२ अशी जिगणाऱ्या सेरेनाचे या स्पर्धेतील सलग पाचवे विजेतेपद असून, आता तिच्या नावावर एकेरीची बारा तर महिला दुहेरीची अकरा 'ग्रॅंड स्लॅम अजिंक्यपदे' जमा झाली आहेत.

ती या स्पर्धेत दुहेरी पराक्रम गाजवित असतांना लिअँडर पेसचा सन्मान्य अपवाद वगळता आपले सानिया मिर्झा, महेश भूपती व सोमदेव देवबर्मन हे इन-मिन-तीन खेळाडू स्पर्धेच्या पहिल्याच फेरीत बाद झाले. लिअँडर पेसने मात्र मिश्र दुहेरीत कारा ब्लँकच्या साथीत अंतिम फेरी गाठली असून, तेथे तो जिंकला तर त्याच्या नावावरही भूपतीप्रमाणे दुहेरीची सर्वाधिक अकरा ग्रॅंडस्लॅम अजिंक्यपदे जमा होतील. अर्थात दुहेरीचे सामने म्हणजे स्पर्धा कमी व करणूकच जास्त, असा प्रकाश

रॉजर फेडरर दी ग्रेट... !

गेल्या वर्षी फ्रेंच व विंबल्डन स्पर्धेत अजिंक्य राहून आपली ग्रॅंड स्लॅम विजेतेपदांची संख्या सर्वाधिक पंधरावर नेणाऱ्या रॉजर फेडररने आता 'ऑस्ट्रेलियन ओपन' जिंकून आपले अत्युच्च यशोशिखर अधिकच उंचावले आहे. आज अंतिम लढतीत ब्रिटनच्या अँडी मरेचा सरळ तीन सेट्समध्ये पराभव करून फेडररने आपले सर्वक्षेष्टत्व पुन्हा एकवार निर्विवादपणे सिद्ध केले आहे. त्याच्या या अभूतपूर्व पराक्रमाचे वर्णन 'टेनिसमधील एव्हरेस्ट' असे होऊ शकते. परंतु एव्हरेस्टचे शिखर आजवर असंख्य गिर्यारोगकांनी पादाक्रांत केले आहे हे लक्षात घेतले म्हणजे ती उपमाही चुकीची वाटू लागते. कारण फेडररच्या अत्युच्च शिखरास गवसणी घालण्याची क्षमता कधी काळी कोणी दाखवू शकेल अशी सुतराम शक्यता नाही.

हॅट्स ऑफ टु यू रॉजर दी ग्रेट ... !

बाणेरच्या सतेज संघाला महापौर करंडक

पुणे महानगरपालिका आयोजित व पुणे जिल्हा कबड्डी असोसिएशनच्या सहकार्याने बाणेर येथे सतेज संघाच्या भव्य क्रीडांगणावर पुणे महापौर चषक राज्यस्तरीय पुरुष व महिला कबड्डी स्पर्धा नुकत्याच १३ ते १७ जानेवारी २०१० रोजी पार पडल्या.

अगदी नीटनेटके संयोजन, हे या स्पर्धेचे वैशिष्ट्य ठरले. चार सुंदर क्रीडांगणे, सुसज्ज व अत्याधुनिक पद्धतीची गॅलरी, इलेक्ट्रॉनिक स्कोअर बोर्ड अशी व्यवस्था क्रीडानगरीत होती. या स्पर्धेत मुंबई शहर, उपनगर, ठाणे, रायगड, कोल्हापूर, सांगली, रत्नागिरी, सोलापूर, नगर, बीड, उस्मानाबाद व राहण्याची सोय शिवछत्रपती क्रीडानगरीमध्ये अत्यंत उत्कृष्ट केली होती. स्पर्धेचे उद्घाटन सकाळ समुहाचे अध्यक्ष श्री. प्रतापराव पवार यांनी केले, तर बक्षीस समारंभास पालकमंत्री श्री. अजितदादा पवार, महापौर मोहनसिंग राजपाल व आमदार बापूसाहेब पठारे इ. मान्यवर होते. नगरसेवक बाबुराव चांदेरे यांनी सर्व पाहुण्यांचे व मान्यवरांचे स्थानिक

स्वागत केले. या स्पर्धेत सतेज संघ बाणेर पुरुषांत अजिंक्य ठरला व महिलांमध्ये शिवमुद्रा संघ पुणे हा अजिंक्य ठरला. पुरुष व महिला संघातील विजेत्या संघांना रोख प्रत्येकी सत्तर हजार रुपये व भव्य चषक प्रदान करण्यात आला. तसेच उपविजेत्या संघांना प्रत्येकी पन्नास हजार रुपये व भव्य चषक तसेच तृतीय व चतुर्थ क्रमांकास अनुक्रमे तीस हजार रुपये व पंधरा हजार रुपये भव्यचषक प्रदान करण्यात आले. स्पर्धेतील उत्कृष्ट खेळाडू सतेज संघाचा आत्माराम कदम ठरला. उत्कृष्ट पकड विशाल चव्हाण, शाहू सडोली, कोल्हापूर, उत्कृष्ट चढाई नितीन मदन, सांगली हे ठरले. महिलांमध्ये उत्कृष्ट खेळाडू सविता गायकवाड, उत्कृष्ट पकड सोनाली इंगळे व उत्कृष्ट चढाई स्नेहल शिंदे या ठरल्या. या स्पर्धेच्या नियोजनासाठी व मैदानावरील व्यवस्था नगरसेवक बाबुराव चांदेरे, मधुकर नलावडे, अर्जुन शिंदे, अर्जुन ताम्हाणे, दत्ता कळमकर, जगन धनकुडे यांनी पाहिली.

पुणे महापौर करंडक कबड्डी स्पर्धेत विजेतेपद मिळविणाऱ्या सतेज संघाने अजित पवार यांच्या हस्ते पारितोषिक स्वीकारले. या वेळी महापौर मोहनसिंग राजपाल, जालिंदर कामटे, आ. बापूसाहेब पठारे आणि पुणे जिल्हा कबड्डी असोसिएशनचे अध्यक्ष बाबुराव चांदेरे उपस्थित होते.

असल्यामुळे या विजयांना किती महत्व द्यायचे, हा मात्र प्रश्नच आहे.

दरम्यान, पुरुष एकेरीच्या अंतिम फेरीत नेहमीप्रमाणे 'टेनिस एम्परर' रॉजर फेडरर दाखल झाला असून, आता सलग बावीस ग्रॅंड स्लॅम स्पर्धांची अंतिम फेरी गाठण्याचा एक वेगळाच विक्रम त्याने नोंदविला आहे. अंतिम फेरीत फेडररला ब्रिटनच्या अँडी मरेचा मुकाबला करावा लागणार असून, तब्बल ३३ वर्षांनंतर ग्रॅंड स्लॅमच्या अंतिम लढतीत एखादा ब्रिटीश खेळाडू पोचण्याची ही पहिलीच वेळ आहे.

ब्रिटनप्रमाणे चीनच्या दृष्टीनेही यंदाजी ऑस्ट्रेलियन ओपन संस्मरणीय ठरली आहे. त्या देशाच्या ली ना आणि झेंग ली या दोन महिला टेनिसपटूंनी स्पर्धेची उपांत्य फेरी गाठून साऱ्या टेनिस जगताचे लक्ष वेधून घेतले आहे. उपांत्य फेरीत ली नास सेरेना विल्यम्सकडून तर झेंग ली स जस्टिन हेनिनकडून पराभूत व्हावे लागले परंतु टेनिसच्या क्षेत्रातही आपला देश 'महासत्ता' बनण्याच्या मार्गावर असल्याचे संकेत मात्र त्यांनी निश्चितपणे दिले आहे.